

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Виробництво кераміки у носіїв зрубної культури в басейні
Сіверського Дінця»

Виконав: студент V курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Яковенко Володимир Іванович

Керівник: к.і.н., доц.
Скирда Валерій Володимирович

Рецензент: к.і.н., доц.
Буйнов Юрій Володимирович

Харків 2023

Список сокращений

АО – Археологические открытия

АП – Археологічні пам'ятки

АС – Археологический съезд

АСГЭ – Археологический сборник государственного Эрмитажа

ВДИ – Вестник древней истории

ВХНУ – Вісник Харківського національного університету імені
В.Н. Каразіна

ГИМ – Государственный исторический музей

ИГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной
культуры

КСИИМК – Краткие сообщения института истории материальной культуры

КБК – культура багатоваликової кераміки

КІС – культурно-історична спільнота

КСИА – Краткие сообщения института археологии

МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

ПИДО – Проблемы изучения докапиталистических обществ

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

Труды XII АС – Труды XII Археологического съезда

ЗМІСТ

Список скорочень	2
Вступ	4
Розділ 1. Джерела та історіографія	6
Розділ 2. Кераміка пізньозрубної культури	32
Розділ 3. Питання генезису, культурно-історичних зв'язків та хронології	58
Висновки	73
Список джерел та літератури	75
Додатки	86
Резюме	103

Вступ

Значна частина питань, що стосуються походження, території розповсюдження, хронологічних рамок зрубної культури, її місця серед інших культур доби бронзи, залишаються дискусійними. При вирішенні цих питань пріоритетне місце відводиться керамічному матеріалу. Справа в тому, що починаючи з доби неоліту, коли людина почала виготовляти посуд із глини, кераміка стала найбільш чисельною категорією знахідок як у поховальному інвентарі так і у матеріалах поселень.

Важливою інформативною складовою кераміки, як джерела, є форма та орнамент. Відповідно до цього, в нашій дипломній роботі типологія базується на розробках багатьох інших культур доби бронзи та торкається, у першу чергу, морфології та техніки орнаментації керамічного матеріалу.

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що вивчення і дослідження керамічного комплексу є важливим фактором у дослідженні етнокультурних процесів, що проходили на території Лісостепового Лівобережжя доби пізньої бронзи. Додаткову актуальність нашій роботі надає той факт, що значна частина пам'яток зрубної культури в басейні р. Сіверський Донець постраждала, або втрачена в наслідок російської агресії.

Наукова новизна дослідження полягає в проведенні систематизації та розробці баз даних, розробленні типологія кераміки зрубної культури для басейну Сіверського Дінця та проведенні комплексного аналізу орнаментації зрубних посудин.

Хронологічні рамки роботи відповідають часу існування зрубної культури доби пізньої бронзи, то б то XVIII—XII ст. до н. е.

Територіальні рамки дослідження окреслені пам'ятками зрубної культури що розташовані в басейні р. Сіверський Донець.

Метою дослідження є узагальнюючий аналіз кераміки зрубної культури зазначеного регіону.

Відповідно до мети, необхідно було виконати наступні завдання:

- розглянути історіографію питання;
- створити бази даних керамічного комплексу;
- розробити типологію кераміки за морфологічними ознаками;
- провести комплексний аналіз орнаменталістики;
- розглянути питання пов'язані з історичною долею племен-носіїв зрубної культури.

Методи дослідження залежать від поставлених завдань та джерельної бази дослідження. Робота проведена на основі комплексного аналізу керамічного матеріалу. Основою є принцип історизму археологічних джерел. Головне місце відведено порівняльно-типологічному методу. Для вирішення окремих питань використовувались стратиграфічні, хронологічні та формально-статистичні методи аналізу.

Робота складається з трьох розділів, вступу і висновків, списку літератури та додатків з таблицями і малюнками.

Розділ 1. Джерела та історіографія питання

Археологічні дослідження в межах колишньої Російської імперії в значній мірі були пов'язані з проведенням археологічних з'їздів. Це пов'язано й із виявленням в Східній Україні і суміжних регіонах на початок минулого століття значної кількості поховальних пам'яток з мідними і бронзовими знаряддями, що привело до гострої необхідності культурно-хронологічної інтерпретації наявних колекцій. Це завдання з успіхом було вирішене В.О. Городцовим, який провів на початку ХХ століття широкомасштабні розкопки курганних могильників в басейні Сіверського Дінця перед проведенням археологічних з'їздів у Харкові (ХІІ у 1902 р.) і Катеринославі (ХІІІ у 1905 р.). Загальні підсумки своїх досліджень В.О. Городцов звів в таблиці і узагальнив та повідомив науковій спільноті на згаданих з'їздах. Завдяки використанню типологічного методу і стратиграфічних спостережень дослідник зміг довести наявність на території півдня Східної Європи палеометалевої епохи, а за допомогою класифікаційних основ – виділити ямну, катакомбну і зрубну культури¹.

Дослідження пам'яток зрубної спільноти за весь час її вивчення, умовно розділяють на п'ять періодів: 1) доба первинного нагромадження джерел (початок другої чверті ХІХ ст.); 2) виділення зрубної культури, конкретизація її ареалу (перша половина ХХ ст.); 3) концепція генези та розвитку зрубної культури (50-60 рр. ХХ ст.); 4) вивчення зрубної культурно-історичної області/ спільноти (70-80 рр. ХХ ст.); 5) концепція культур зрубної спільноти (90-ті рр. ХХ ст.). Виділення кожного періоду визначалося, в першу чергу, досягненнями в теоретичній думці, що приводило до нових практичних результатів.

Початковий етап нагромадження джерел охоплює розкопки та розвідки

¹ Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII АС. Москва, 1905. Т. 1. С. 174-225.

здійснені від 30-х рр. XIX ст., коли задокументовано інформацію щодо дослідження курганів з загальною пізнавальною метою. Від 50-х рр. XIX ст. збереглися матеріали розкопок на теренах Катеринославської та Харківської губерній та відповідні публікації І.Є. Забеліна, А.В. Терещенка, П.С. Савельєва. Впродовж 60-70 рр. того ж століття стають відомими факти знаходження давніх міднорудних копалень у Бахмутсько-Торецькій улоговині та комплексів талькових ливарних форм на Кардашинських кучугурах. Розкопки курганів у кінці XIX ст. поширюються на Таврійську, Воронежську, Саратовську губернії. Г.С. Скадовський робить перші стратиграфічні спостереження на курганах півдня Херсонщини, а В.Б. Антонович наводить дані про знаходження культурного шару, який зараз пов'язують із зрубною культурою, у Потьомкінському саду м. Катеринослава.

Перші спроби теоретичних узагальнень були зведені до полеміки довкола оцінки доби щонайдавніших курганів: відносити їх до кам'яного чи бронзового віку. Д.Я. Самоквасов вводить поняття «кіммерський період» для означення ранніх курганних старожитностей. Підсумковою для цього періоду стала праця А.О. Спіцина «Курганы со скорченными и окрашенными костяками», де зібрано та розподілено за регіонами матеріали розкопок з курганів доби бронзи, але ще без розуміння багатоетапності цього явища.

Визначення ареалу зрубної культури припали на бурхливу для розвитку археологічної науки першу половину XX ст. З ініціативою проведення спеціалізованих розкопок курганів у басейні Дону виступив В.Б. Антонович, а Д.І. Багалій, в ході підготовки до проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові, звернувся до П.С. Уварової з проханням віднайти кваліфікованого дослідника. Вибір випав на В.О. Городцова – професійного військового та знаного вже на той час дослідника старожитностей. Влітку 1901 р. В.О. Городцов розпочав розкопки курганів в Ізюмському пов. Харківської губ., звернувши відразу увагу на поховання в ямах, катакомбах та зрубках.

1903 р. він провів розкопки в Бахмутському пов. Катеринославської губ., перевіряючи стратиграфічні спостереження, зроблені на Харківщині. Результатом таких цілеспрямованих досліджень на сході України стало виділення ямної, катакомбної, зрубної культур та груп поховань у кам'яних скринях, на горизонті та у насипу¹.

В подальшому В.О. Городцов, у зв'язку із новими знахідками, виділяє хвалинську культуру в Поволжі² та розширює ареал зрубної культури, включаючи до нього Воронежську, Саратовську, Харківську, Катеринославську губернії та Північний Кавказ. 1920 року вчений здійснює тривалу наукову поїздку Волгою за маршрутом Саратов-Самара-Сібірськ-Казань, знаходячи усюди сліди зрубної культури. Сумарну характеристику зрубної культури В.О. Городцов дає в енциклопедичній праці «Бронзовый век на территории СССР», де проводить північний її кордон за лінією Оренбург-Муром-Київ. Тоді ж він виокремлює кіммерійську культуру на півдні України, синхронізуючи її з хвалинською.

У 20-х рр. ХХ ст. значних успіхів досягли саратовські археологи, які розкопують на чолі з П.С. Риковим Покровський могильник. Вчений дає загальну періодизацію курганних старожитностей Нижньої Волги, об'єднуючи їх у рамках хвалинської культури, яку він не ототожнював зі зрубною культурою В.О. Городцова. Крім того, П. Рау виділив полтавкинський щабель поховань доби середньої бронзи, використаний пізніше для обґрунтування генези зрубної культури.

30-ті рр. ХХ ст. було ознаменовано масовими політичними репресіями, які не могли оминати археологію в умовах тотальної політизації науки. Їхніми жертвами стали краєзнавці та краєзнавство, більшість українських археологів і значна частина російських. Розгромлено, зокрема, потужну саратовську школу дослідників бронзового віку на чолі з П.С. Риковим –

¹ Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде... С. 179.

² Городцов В.А. Бытовая археология. Москва, 1910. С.67.

головним опонентом В.О. Городцова. Його праці останніх 15 заключних років життя не друкувалися, позаяк під заборону підпали археологічні культури в умовах панування концепції стадіальності та нового вчення про мову М.Я. Марра.

В цьому контексті, важливо зазначити, що знекровлена археологія України не змогла скористатися величезним фактажем, здобутим Дніпрогесівською експедицією (1927-1932), керованою Д.І. Яворницьким.

Концепція генези та розвитку зрубної культури склалася наприкінці 40-х рр. ХХ ст., коли в активному науковому процесі лишивлася практично єдина діюча дослідниця цих пам'яток – О.О. Кривцова-Гракова – науковець Державного історичного музею в Москві. На той час теорію стадіальності та вчення про мову М.Л. Марра було піддано нищівній критиці, а археологічні культури реабілітовано. Розробляючи генезу зрубної культури, О.О. Кривцова-Гракова використала концепцію шаблів розвитку хвалинської культури П.С. Рикова, акцентуючи увагу на полтавкинських пам'ятках як генетичній підоснові зрубних. Із заволзьких степів носії зрубної культури здійснили міграцію на захід, через Донщину на терени України, де виявлено лише пам'ятки пізньозрубної культури білозерського та сабастиновського етапів. О.О. Кривцова-Гракова запропонувала розширене розуміння сконструйованої нею культури, яка увібрала і хвалинську культуру П.С. Рикова, і зрубну, кіммерійську та хвалинську культури В.О. Городцова, і своєрідні групи пам'яток Східного Криму та дельти Дону. За ними всіма вона в 1955 р. закріплює термін «зрубна культура». Концепція дослідниці була одностайно визнана і залишається понині загальноприйнятою для сучасної науки¹.

У перше повоєнне десятиліття відбувається процес відродження української археології після репресій 30-х рр. та від'їзду певної частини

¹ Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. 1955. № 46. С. 36.

фахівців на Захід під час Другої світової війни. Частина кадрів переїхала в Україну з Росії (серед них О.І. Тереножкін – учень П.С. Рикова). Паралельно набирало сили повоєнне покоління випускників Київського університету ім. Т. Шевченка (С.С. Березанська, Д.Я. Телегін, І.М. Шарафутдінова). Вже наприкінці 50-х рр. уважний читач радянської археологічної літератури міг відзначити розбіжності у розумінні проблематики доби пізньої бронзи півдня Східної Європи між українськими та російськими дослідниками.

В.О. Городцов ретельно розглянув варіанти могильних пристроїв, характер положень померлих і їх орієнтацію по сторонах світу, склад заупокійного приданого. У особливу групу дослідник вичленував поховання ямно-катакомбного типу, що відрізняються ямними похоронними конструкціями, але що містять катакомбний інвентар¹.

Враховуючи, що значна кількість дослідників бронзової доби вважає зрубну культуру спадкоємницею катакомбної культури періоду середньої бронзи, важливо розглянути й основні результати дослідження пізніх пам'яток даної культури. В даному контексті принципове значення має і широка інтерпретація В.О. Городцовим результатів розкопок сівеськодонецьких курганів. Виділену палеометалеву епоху він вважав за краще розмежувати на етапи ранньої та розвиненої бронзи, вичленувати діб мідних і добу бронзових знарядь. Об'єднавши всі катакомбні поховання в донецьку катакомбну культуру, дослідник не став замикаати її кордон басейном Сіверського Дінця і локалізував «сучасні і генетично пов'язані з нею поховання по всьому Північному Причорномор'ю», відзначаючи, при цьому, і культурні зв'язки з «жителями Кавказу». На думку В.О. Городцова, донецька катакомбна культура володіла самостійними ознаками, серед яких «кераміка донецької культури легко виділяється в абсолютно особливу групу». В цілому, вивчення археологічних старожитностей бронзового віку Східноукраїнського регіону в першій половині ХХ століття здійснювалося на загальному фоні

¹ Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье... С. 200.

археологічних відкриттів на суміжних територіях. Зокрема, розкопки курганів в Саратовському Поволжі біля Енгельса привели П.С. Рикова до необхідності виділення хвалинської культури і появи переконань про вплив на процес її формування племен ямної і катакомбних культур. В цей же час дослідження курганних могильників на Середньому Доні здійснювали М.І. Артамонов, К.Г. Болтенко, Н.В. Валукинський, Г.В. Подгаєцький і М.Е. Фосс¹. Значна кількість катакомбних поховань було виявлено М.І. Артамоновим під час розкопок курганів на річці Манич². Проте введення в наукові побудови новітніх матеріалів в той історичний період сталінських репресій супроводжувалося ідеологічним натиском марксистської науки і затвердженням теорії стадіальності, за якою ямні та катакомбні племена представляли лише різні стадії автохтонного етногенетичного процесу.

Слідуючи стадіальним розробкам в 1938 р. О.А. Кривцова-Гракова виступила з тезою про генетичну спільність ямної і катакомбних культур, поклавши початок широкій і довгій полеміці про походження катакомбної спільності та її зв'язкам з ямною культурою³.

В період репресій зазнав різкої критики і позбувся основних місць роботи В.О. Городцов, а східноукраїнські дослідники М.Є. Макаренко і С.А. Локпошев закінчили життя в застінках. У Києві загубилися сліди П.М. Піневича, а в 1943 р. в евакуації помер виснажений директор Ізюмського краєзнавчого музею М.В. Сибільов. В цей час припиняє археологічну діяльність В.М. Евсеєв, який перейшов на адміністративну посаду директора Сталінського музею. Період 40-50-х рр. ХХ століття на території Східної України позначається зведенням до мінімуму польових досліджень. Але загальний розвиток науки здійснювався шляхом активізації процесу

¹ Пряхин А.Д., Сафонов И.Е. Изучение и оценка памятников эпохи бронзы Доно-Донецкого региона во второй половине XIX – первой половине XX вв. // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. Воронеж, 2003. С. 23-24.

² Артамонов М.И. Раскопки курганов в долине р. Маныча // СА. 1937. № 5. С.110.

³ Кривцова-Гракова О.А. Генетическая связь ямной и катакомбной культур // Труды ГИМ. 1938. Вып. 8. С.36.

осмислення раніше отриманих джерел, їх диференціації і уточнення змісту, зокрема, катакомбних могил. Особливо актуальними в ті роки вважалися питання виділення локальних катакомбних угруповань, варіантів культур, визначення характеру походження катакомбної обрядовості. Їх рішення супроводжувалося продовженням з середини 50-х рр. розкопачних робіт курганних старожитностей. На тлі нових матеріалів з'явилася можливість уточнення змісту катакомбних старожитностей як окремих територій, так і великих природно-географічних зон.

Початкові спроби виділення локальних катакомбних варіантів були здійснені в ще 30-і рр. ХХ століття В.А. Латиніним і Г.В. Подгаєцьким¹. Тим часом в найбільш чіткому вигляді розділення катакомбної культури на декілька варіантів представлено в монографії Т.Б. Попової². З шести одночасних варіантів, виділених дослідницею, в межах Східної України локалізувалися донецький (середньодонецький), харківсько-воронежський і північноприазовський. До регіону явно тяжіли і західні кордони волго-маничського варіанту, невизначено окреслені пониззям Дону³.

Т.Б. Попова виділила і три (ранній, розвинений і пізній) етапи катакомбної культури, встановивши, що особливості пізньокатакомбної кераміки (орнаменти валиків та вирізок, недбалість їх виконання) властиві всій зоні поширення катакомбних пам'ятників⁴. У вирішенні проблеми походження катакомбної культури було віддано перевагу точці зору О.А. Кривцової-Гракової про її генетичний зв'язок з ямною. Однак, на погляд сучасних дослідників, такі висновки можна пояснити лише слабким археологічним вивченням пам'ятників різних регіонів і обмеженою кількістю зведених матеріалів. Зокрема, центр катакомбного культурогенеза і витоки катакомбних міграцій М.І. Артамонов бачив в Прикубанні, а саме, в

¹ Латынин В.А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ. 1964. № 6. С. 57.

² Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры // Труды ГИМ. 1955. Вып. 24. С. 67-78.

³ Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры. С. 76.

⁴ Там само. С. 77.

дольменній культурі¹. Найбільш ранні катакомби Т.Б. Попова виводила з північноприазовського варіанту², а Л.С. Клейн – з району донецької катакомбної культури³. В якійсь мірі об'єднуючу різні позиції теорію запропонував В.А. Фісенко. Походження самої давньої, на його думку, передкавказької культури він пов'язав із міграцією в пониззя Волги і Дагестан племен з Анатолії та Закавказ'я, в процесі просування яких і відбувалося становлення катакомбної культури, а також подальше її поширення на територію Східної України в басейні Сіверського Дінця і Північного Приазов'я⁴.

До середини 60-х рр. ХХ ст. джерельна база для вирішення катакомбної проблематики збагатилася якісно новими і різносторонніми матеріалами завдяки фінансуванню розкопок археологічних об'єктів в зонах новобудов. Були опубліковані підсумки досліджень верхнього шару Михайлівського поселення⁵, могильників на р. Молочній і багаточисельних об'єктів на території будівництва Каховського водосховища⁶. У Надпорож'ї вивчені різноманітні курганні поховання ямного і катакомбного часу⁷. Перші результати розкопок курганів півдня Херсона представила Південно-українська, а степового Криму – Північно-кримська експедиції. З 1953 по 1965 рр. відбувалися дослідження Каменського поселення в Східному Криму⁸. У 1954 р. на р. Конка А.В. Добровольський розкопав поселення

¹ Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов // ВДИ. 1950. № 2. С. 47.

² Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры // Труды ГИМ. 1955. Вып. 24. С. 86.

Клейн Л.С. О хронологических и генетических взаимоотношениях локальных вариантов катакомбной культуры // Исследования по археологии СССР. Л., 1961. С. 79.

⁴ Фисенко В.А. Учебное пособие по курсу истории СССР. Саратов, 1966. С. 23.

⁵ Лагодовська О.Ф., Шапопшикова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. Київ, 1962. С. 80-114.

⁶ Телегин Д.Я., Братченко С.Н. Материалы раннего знеолита, погребения ямной и катакомбной культур // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977. С. 5-12.

⁷ Лесков А.М. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы по истории племен бронзового века Северного Причерноморья // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев, 1967. С. 7-19.

⁸ Рыбалова В.Д. Поселение Камянка в Восточном Крыму // АСГЭ. 1974. Вып. 16. С. 24.

Бабіно III¹. На території Східної України поселення та кургани досліджувалися С.С. Березанською², Д.Я. Телегіним³, О.Г. Шапошніковою⁴, В.І. Мітрофановою⁵, Т.А. Шаповаловим⁶, Б.А. Шрамком⁷, Є.В. Пузаковим⁸ і І.А. Післарієм⁹. В цей же час на Нижньому Дону А.Н. Мелентьєв, С.Н. Братченко, В.Я. Кияшко і Н.Н. Чередніченко розпочали розкопки курганних могильників¹⁰, а С.Н. Братченко також здійснив дослідження Лівенцовського багатощарового поселення¹¹. Великими за площею і простором розвідками і розкопками поселень і курганів із матеріалами катакомбної та абашевської спільностей було охоплене Середнє Подоння. Сотні курганів із катакомбними похованнями дали розкопки в Калмикії.

У 1969 р. О.Г. Шапошнікова підсумувала наявні уявлення про катакомбні старожитності півдня Східної Європи і поставила під сумнів віднесення до однієї культури цілої сукупності близьких пам'ятників, об'єднаних лише формою похоронних споруд – катакомбою, визначивши завдання «культурної диференціації цих пам'яток». Визнавши прийнятним термін Л.С. Клейна «катакомбна провінція»¹², дослідниця вважала за краще

¹ Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабино III // КСИА. 1957. Вып. 7. С. 42.

² Березанская С.С. Поздние памятники эпохи бронзы и раннего железного века в бассейне Сейма // КСИИМК. 1957. Выш. 67. С. 31.

³ Телегин Д.Я. Неолитические памятники среднего течения Северского Донца // СА. 1959. № 29. С.159-171.

⁴ Шапошникова О.Т. Багатощарове поселення поблизу с. Роздольне // Археология. 1970. Т. 22. С. 142-151.

⁵ Митрофанова В.И. Янохинское поселение срубной культуры на р. Оскол // КСИА АН УССР. 1960. Вып. 9. С.63-77.

⁶ Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976. С. 150-172.

⁷ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962. С. 90-129.

⁸ Пузаков Е.В. О периодизации памятников эпохи поздней бронзы в бассейне Верхнего Донца // Материалы по археологии Северного Причерноморья. 1962. Вып.4. С. 194-200.

⁹ Писларий И.Л., Филатов А.П. Тайны степных курганов. Донецк, 1972. С. 3-130.

¹⁰ Мелентьев А.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы под Новочеркасском в 1962 году // КСИА. 1966. Вып. 106. С.92-98; Братченко С.Н., Кияшко В.Л., Чередниченко Н.Н. Курганы эпохи бронзы у х. Ливенцовка // Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг. Киев, 1967. С.210-231.

¹¹ Пряжин А.Д. Поселения абашевской общности. Воронеж, 1976. С. 3-9.

¹² Клейн Л.С. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблемы выделения археологических культур // СА. 1962. № 2. С. 26-28.

виділити культурно-історичну область, що складається з центральної самостійної донецької культури і родинних із нею груп, окремі з яких також можуть розглядатися як самостійні культури. Фактично, на найближче майбутнє перед дослідниками було поставлено завдання поглибленого вивчення територіальних відмінностей всієї катакомбної спільності. На фоні постійно зростаючої джерельної бази на теренах України з вивчення катакомбних пам'ятників в 50-60-і рр. минулого століття був закладений фундамент основних концепцій культурогенеза епохи середньої бронзи, були опубліковані важливі узагальнювальні статті і монографії. Зокрема, 1960 р. С.С. Березанська на матеріалах поселень виділила нове культурне явище – культуру багатоваликової кераміки (КБК)¹. С.Н Братченко у своїй дисертаційній роботі детально проаналізував катакомбні сіверськодонецькі та нижньодонські комплекси й із залученням якісно нових матеріалів дав детальну характеристику, уточнивши проблеми походження, міжкультурних зв'язків, періодизації і хронології, як донецької катакомбної культури, так і змішаних пізньокатакомбних старожитностей бахмутського та волго-маничського типів². До середнього бронзового віку він відніс пам'ятники КБК та відзначив, що на території України та Подоння вони з'явилися унаслідок міграційних процесів в пізньокатакомбний час³. В особливу групу пам'ятників північнокавказької культури з елементами традицій КБК та бахмутських старожитностей С.Н. Братченко включив поселення – фортеці біля Лівенцовки і Каратаєво, а також побутові старожитності Східного Криму⁴. Намічені перспективні напрями досліджень по уточненню вмісту катакомбної культурно-історичної спільності (роботи О.Г. Шапошнікової і Л.С. Клейна), проблемам культурогенеза, періодизації і хронології (роботи

¹ Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. 1960. № 4. С. 26-41.

² Братченко С.И. Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона: автореф. дис. канд. ист. наук. Киев, 1969. С. 6-14.

³ Там само. С. 16.

⁴ Там само. С. 17-19.

С.С. Березанської і С.Н. Братченко) визначили характер наукового пошуку в 70-80 рр. ХХ ст. Їхньою помітною особливістю можна вважати постійне збільшення загальної кількості розкопаних поховань, що привело до справжнього інформаційного вибуху.

Доволі часто знахідки нових джерел випереджали аналітичні можливості вчених, які вимушені обмежувати джерельну базу своїх теоретичних розробок вузькими тимчасовими вибірками матеріалів.

Ще в 70-і рр. ХХ ст. О.Г. Шапошнікова в рамках катакомбної спільноти виділила приазовсько-кримську та інгульську культури¹. У її роботах до ареалу донецької культури віднесено все Північно-Східне Приазов'я, а катакомбні пам'ятники Північно-Західного Приазов'я та Криму об'єднані в окрему групу. Незабаром з'явилася пропозиція про самотутній або особливий характер катакомбних матеріалів Криму і був виділений кримський варіант катакомбної культури², який, правда, надалі не знайшов підтримки у дослідників. В узагальнювальній роботі, присвяченій катакомбній спільноті С.Н. Братченко і О.Г. Шапошнікова локалізували на території України з шести виділених на той момент катакомбних культур (харківсько-воронезька, донецька, дніпро-азовська, інгульська, передкавказька (маничеська) і полтавкінська) лише харківсько-воронезьку, дніпро-азовську та інгульську. Пам'ятники змішаного бахмутського та маничеського типів ними вже розглядалися у складі донецької культури, але як пізньокатакомбні. В рамках ранніх дніпро-азовських і донецьких старожитностей дослідники почали виділяти ранньокатакомбну спільність. Була привернута увага на тотожність пізніх дніпро-азовських старожитностей та матеріалів інгульської культури³. У ці ж роки були

¹ Шапошнікова О.Т. Ингульская культура // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. Ужгород. 1978. С. 6-8.

² Тоцев Г.Н. Катакомбные памятники Крыма // Древности степного причерноморья и Крыма. Запорожье, 1990. С. 116-127.

³ Братченко С.Н., Шапошнікова О.Т. Катакомбная культурно-историческая // Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т 1. С. 403-420.

отримані важливі уточнюючі відомості про КБК. У даному напрямі особливо успішно працювали С.С. Березанська, С.Н. Братченко, І.А. Післарій, А.І. Привалов і С.С. Шарафутдінова. На матеріалах п'яток басейну Сіверського Донця І.А. Післарієм був встановлений круг похоронних старожитностей КБК¹. Як найбільш ранні поховання він виділив серію скорчених лівобочних кістяків з орієнтуванням на захід, а само походження КБК пов'язав з участю ямної, пізньокатакомбної та абашевської культур².

В той же час, І.А. Післарій розглядав КБК у системі катакомбних старожитностей, констатував, що їм фактично виділена «група пізніших катакомбних поховань»³. Слабоскорчені кістяки на спині або боці з східною орієнтацією з катакомбною позою рук (одна витягнута, інша зігнута в лікті), супроводжувані ребристими посудинами з валиковою орнаментациєю, І.А. Післарій відніс до пізнішої неоднорідної групи поховань, які поєднують риси різних культур доби бронзи⁴. До найбільш ранніх поховань КБК А.І. Приваловим були зараховані також поховання в ямах із підбоями, виявлені в Північно-східному Приазов'ї. Присутність різноманітних старожитностей КБК на територіях, передуючих ямній та катакомбній культурно-історичним спільнотам, дала можливість І.Т. Чернякову і Г.Н. Тощеву обережно поставити питання про наявність спільності й окремих культур багатоваликової кераміки⁵. Надалі С.С. Березанська визначила територіальні кордони поширення КБК, обгрунтувала виділення її

¹ Післарій І.А. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975. Ч. 1. С. 89-91; Післарій І.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 1983. С.17.

² Післарій І.А. Культура многоваликовой... С.17.

³ Післарій І.А. Итоги изучения памятников середины II тыс. до н.э. в донецкой лесостепи // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. Днепропетровск, 1980. С. 58.

⁴ Черняков И.Т., Тощев Г.Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северно-Западного Причерноморья. Киев, 1985. С. 5-31.

двох етапів – раннього та пізнього, і дала загальну характеристику її чотирьом локальним варіантам – східному (донецькому), південно-західному, середньодніпровському і нижньодніпровському¹. Була зазначена спадкоємність із катакомбною культурою і необхідність синхронізації з абашевською². У цей же період В.І. Никитін провів дослідження катакомбного поселення Матвеевка I та показав безперечну спільність пізньокатакомбної культури і культури багатоваликової кераміки і запропонував розглядати КБК як «певний хронологічний пласт існування катакомбної культури на її кінцевому етапі».

Відносно питання складання КБК С.Н. Братченко відзначив схожість її керамічного комплексу з посудом харківсько-воронезької та середньодніпровської культур, вказав на наявність і певних абашевських впливів, а з врахуванням реальної незначної кількості кераміки з валиками запропонував для її іменування використовувати термін бабінська культура (за епонімниму поселенням Бабіно III)³. На матеріалах Нижнього Дону генетичний зв'язок КБК з харківсько-воронезькою катакомбною культурою було встановлено і С.С. Шарафутдіною⁴.

У 50-80 рр. ХХ століття на тлі зростаючої кількості нових матеріалів отримала новий розвиток теорія про прийшлий характер катакомбної культури, висловлена ще В.О. Городцовим. В цей час вона переростає в цілісні теоретичні концепції, які пояснюють питання появи катакомбних старожитностей в різних регіонах. У 70-80-і рр. джерела для цих концепцій були отримані переважно польовими дослідженнями новобудовних Сіверськодонецькою та Донецькою експедиціями Інституту археології АН

¹ Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986. С. 7-35.

² Там само. С. 35-37.

³ Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977. С. 32-42.

⁴ Шарафутдинова С.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. Днепропетровск, 1987. С. 41.

Української РСР, експедиціями Харківського, Донецького і Київського університетів. На відміну від стадіальної точки зору на генетичну спадкоємність ямної і катакомбної культур, запропонованої О.А. Кривцовою-Граковою, М.І. Артамонов пояснив наявність загальних ямно-катакомбних ознак простим синкретизмом ряду комплексів, що з'явилися унаслідок часткового співіснування ямного і катакомбного населення¹. Ці погляди знайшли підтримку з боку С.С. Березанської, О.Г. Шапошнікової, Л.С. Клейна² і М.Я. Мерперта³. Безліч поховань із ямними і катакомбними ознаками дало Північне Приазов'я, що і привело Т.Б. Попову до думки про архаїчну місцеву катакомбну культуру. При цьому ямно-катакомбний синкретизм вона також пояснювала результатом взаємного співіснування двох культур.

Не дивлячись на появу нових трактувань ямно-катакомбного синкретизму, на підставі спільності курганних традицій А. Гейслер підтримав ідею О.А. Кривцової-Гракової про генетичний зв'язок ямної і катакомбних культур.

Схожі ямно-катакомбні старожитності незабаром були знайдені і за межами Північного Приазов'я – на Нижньому і Середньому Доні⁴ та Сіверському Дінці⁵. Їх культурна приналежність встановлювалася по переважанню ознак ямної або катакомбних культур. Крім того, стало ясно, що не всі старожитності синкретичного типу являються ранніми катакомбними. Наявність пізньокатакомбних елементів в ямно-катакомбних комплексах могла свідчити про тривалість існування ямного населення аж до

¹ Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов // ВДИ. 1950. № 2. С. 42.

² Мерперт Н.Я. Из истории древнеямных племен // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. Москва, 1977. С.76.

³ Клейн Л.С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии. Москва, 1970. С. 173.

⁴ Моткова М.А., Федорова-Давыдова З.А. Работы Цымлянской экспедиции 1970 года // Археологические памятники Нижнего Подонья. Москва, 1974. Вып. 1. С. 78-84.

⁵ Погорелов В.И. Ямно-катакомбные погребения Среднего Дона // СА. 1989. № 2. С. 108-123.

пізньокатакомбного часу. Поступово сформувалася й обросла доказами теорія про кавказьке коріння катакомбних традицій. Визнаючи найбільш ранній вік саме донецької культури, С.Н. Братченко вивів її витoki в старожитностях Північного Кавказу, конкретно – в пізніх новосвободненських і ранніх північнокавказьких пам'ятках¹. Походження катакомбного обряду В.Л. Кияшко пов'язав із дольменними спорудженнями Кавказу і «міграцією ідей катакомбного засобу поховань²». Особливе значення кавказьких елементів у складанні донецької катакомбної культури стали визнавати майже всі її дослідники. Зокрема, прототипи найбільш раннім донецьким кубкам А.М. Смірнов вбачав у формах куро-аракської кераміки³. За А.Л. Нечитайло та М.Г. Гаджієвою, населення степового світу Причорномор'я познайомилося з ідеєю катакомбного обряду через спілкування з племенами Дагестану. Виключно історико-культурна єдність катакомбних племен, як відзначає А.Л. Нечитайло, забезпечила стійке проникнення багатогранного кавказького культурного і технічного комплексу в зону місцевого населення степової України. Позицію складання катакомбної культури в результаті трансформації ямної, але за участю «технічних досягнень Кавказу», відстоював і А. В. Кияшко⁴.

Теорії про прийшлий характер катакомбної спільності привели до утворення декількох оригінальних ідей, що не отримали подальшого розвитку із-за слабкості доказової бази. За твердженням Л.С. Клейна, катакомбна культура півдня Східної Європи з'явилася в результаті міграції

¹ Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Киев, 1976. С. 57-59.

² Кияшко В.Я. Параллели развития погребальных обрядов эпохи ранней бронзы в Приазовье и на Западном Кавказе // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Донецк, 1979. С. 49-50.

³ Смирнов А.М. Катакомбные культуры Северского Донца: автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1987. С. 9-11.

⁴ Кияшко А.В. Ранний этап катакомбной культуры на Нижнем Дону: автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1990. С. 25.

населення культури одиночних поховань Данії і Північної Німеччини¹. М. Гімбутас запропонувала шукати витоки катакомбної спільності в регіонах Середземномор'я. А Н.А. Миколаєва і В.А. Сафронов найближчі аналогії раннього катакомбного обряду Сіверського Дінця бачили в пам'ятках культури Злоти². Через це, дослідникам довелося розширити західні кордони донецької катакомбної культури аж до Польщі і проігнорувати провідні похорональні традиції місцевих археологічних культур. Прибічники як автохтонних, так і міграційних позицій відносно походження катакомбних старожитностей вимушені були будувати свої теорії на основі уявлення про найбільш ранні групи катакомбної спільності. На території Східної України згодом виділився цілий пласт ранньокатакомбних пам'ятників.

Починаючи з другої половини ХХ ст. над даною проблемою успішно працювали Н.А. Миколаєва і В.А. Сафронов, А.М. Смірнов³, С.Н. Братченко⁴, Г. Євдокімов⁵, Ю.А. Шаталін⁶, С.Ж. Пустовалов і С.Н. Санжаров. Наявність явних ранньокатакомбних ознак змусила С.Н. Братченко і О.Г. Шапошнікову виділити ранній період дніпро-азовської культури⁷. Навпаки, пізньокатакомбний період, перш за все представлений харківсько-воронезькою культурою, в 50-80 рр. ХХ ст. відрізнявся

¹ Клейн Л.С. О хронологических и генетических взаимоотношениях локальных вариантов катакомбной культуры // Исследования по археологии СССР. Ленинград, 1961. С. 75.

² Сафронов И.Е. В.А. Городцов и изучение эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: автореф. дис. канд. ист. наук. Воронеж, 2002. С.19.

³ Смирнов А.М. Еще раз о происхождении раннекатакомбных памятников // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Киев, 1981. С. 35-36.

⁴ Братченко С.Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Донецк, 1989. С. 28-29.

⁵ Евдокимов Г.Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Донецк, 1979. С. 45-46.

⁶ Шаталин Ю.Л. К вопросу классификации погребений катакомбной культуры Нижнего Поднепровья // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Донецк, 1979. С.46.

⁷ Братченко С.Н., Шапошникова О.Т. Катакомбная культурно-историческая // Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т 1. С. 403-420.

недостатньою увагою з боку науковців. До певної міри така ситуація була обумовлена змішаним характером всіх пізньокатакомбних груп і обмеженою кількістю харківсько-воронежських матеріалів із лівобережних районів Сіверського Дінця. Ще в 1955 р. Т.Б. Попова звернула увагу на катакомбні поховання поширені на обмеженому просторі між верхньою течією Сіверського Дінця і правобережжям середнього перебігу Дона на ділянці Харків – Воронеж, які були виділені раніше В.Г. Подгаєцким як середньодонський варіант, і об'єднала їх в харківсько-воронежський варіант катакомбної культури¹. Незабаром на території Подонцов'я Б.А. Шрамко локалізував два катакомбні варіанти харківсько-воронежський і середньодонецький². Ці позиції були підтримані О.Г. Шапошніковою, яка обмежила територіальне поширення харківсько-воронежських старожитностей регіоном Донецько-Оськольського межиріччя. У подальші роки на українській території були зафіксовані й одиничні поселення харківсько-воронежський культури – Велика Тополяха I, Галявини I, Піщане I. Узявши за основу донецькі і харківсько-воронежські старожитності, в 1962 р. Є.В. Пузаков здійснив невдалу спробу виділення верхньодонецької катакомбної культури³.

До матеріалів харківсько-воронежської культури неодноразово звертався С.Н. Братченко, оцінюючи склад комплексів бахмутського типу⁴ і уточнюючи генезис КБК як культурного явища⁵. Одночасно російські дослідники для позначення всієї сукупності катакомбних пам'яток Середнього Дону продовжували використовувати термін – середньодонська

¹ Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры // Труды ГИМ. 1955. Вып. 24. С 80-84.

² Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962. С. 90-91.

³ Пузаков Э.В. Каменные сверленные топоры-молотки в верхнем течении р. Северский Донец // СА. 1962. № 1. С. 271.

⁴ Братченко С.И. Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона: автореф. дис. канд. ист. наук. Киев, 1969. С. 13.

⁵ Братченко С.И. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977. С. 32.

культура, запропонований В.Г. Подгаєцьким. В той же час осмислення середньодонської спільності будувалося без включення сіверськодонецьких матеріалів. Тому українські учені вважають за краще вживати стале поняття харківсько-воронежської культури¹, що більш повно охоплює територіальні рамки неоднорідної пізньокатакомбної спільності Середнього Дону і Сіверського Дінця. Представники української школи середнього бронзового віку визначили основні ознаки керамічного комплексу харківсько-воронежської культури: пізньокатакомбний характер матеріалів, присутність ріповидних горщиків і курилень, перевернуті орнаменти на посудинах 8-подібного профілю з розтрубними шийками, культурну близькість із старожитностями середньої течії Дону й явний зв'язок з матеріалами Середнього Подніпрів'я і Волго-Окського межиріччя². Південні кордони харківсько-воронежської культури встановлені її поховальними пам'ятками на правобережних теренах Сіверського Дінця і в регіоні Орельско-самарського межиріччя³.

Найбільш плідне вивчення катакомбної спільності басейну Середнього Дона більшою мірою пов'язане з різноплановою діяльністю археологів Воронежського державного і Воронежського державного педагогічного університетів. Ще в 1966 р. А.Д. Пряхін розподілив середньодонські катакомбні пам'ятники на три групи – правобережну середньодонську, архангельську і лівобережну донську. Похоронні старожитності правобережної групи виявляли особливу близькість із матеріалами Сіверського Дінця⁴. Часовий діапазон середньодонської культури дослідник розділив на два етапи, пов'язавши початок другого (пізнього) з появою валикової кераміки. В процесі формування катакомбної спільності на

¹ Братченко С.И., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т. 1. С. 405-407.

² Тпм само. С. 407.

³ Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчиков // Исследования по археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1990. С. 64.

⁴ Пряхин А.Д. История населения Верхнего и Среднего Подонья во II – начале I тыс. до н.э.: автореф. дис. канд. ист. наук. Воронеж, 1966. С. 5-8.

Середньому Дону А.Д. Пряхін першочергову роль відводив донецькій культурі і докатакомбним традиціям, пізніше пов'язаними з іванобугорською і воронежською культурами¹. Уточнення і корегування висновків А.Д. Пряхіна проводили інші воронежські вчені, погоджуючи їх із загальним об'ємом джерел, що постійно збільшувалися. З врахуванням нових фактів курганної стратиграфії в 1977 р. Ю.П. Матвеев та А.Т. Синюк запропонували вже трьохетапне розчленування середньодонської культури і синхронізували старожитності раннього «стратиграфічно-типологічного горизонту» з ранніми катакомбними пам'ятниками Сіверського Дінця². У своїй дисертаційній роботі Ю.П. Матвеев обґрунтував внутрішню єдність катакомбних старожитностей Середнього Дону, що включали і комплекси з валиковою керамікою. Він відзначив паралельне використання катакомбних і ямних поховальних устроїв, класифікував категорії інвентарю і виділив три етапи культурної еволюції. Среднедонську культуру дослідник синхронізував із останнім етапом розвитку донецької культури. У середині раннього етапу був відзначений архаїчний горизонт старожитностей, що характеризується присутністю не лише донецьких, але й репінських, а також ямних традицій. Завершальний (фінальний) етап середньодонської культури характеризувався втратою катакомбних ознак, вираженою трансформацією культурного вмісту, переходом до ямного обряду поховань і пізнішою керамікою з прокресленими орнаментами³. Вагомим вкладом у вивчення старожитностей середньобронзової епохи півдня Східної Європи стало видання А.Д. Пряхіним і А.Т. Синюком монографій по катакомбній проблематиці. На основі аналізів поселенських катакомбних матеріалів А.Д. Пряхін помістив в єдину спільноту сіверськодонецькі лівобережні і

¹ Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. Воронеж, 1996. С.83.

² Матвеев Ю.П., Синюк А.Т. Новые материалы к изучению бронзового века на Среднем Дону // СА. 1977. № 1. С. 147.

³ Матвеев Ю.П. История населения среднедонской катакомбной культуры: автореф. канд. ист. наук. Москва, 1982. С. 5-22.

средньодонські археологічні знахідки.

Дослідник визначив хвилеподібний характер поширення донецьких матеріалів на Середній Дон, їхню тісну взаємодію з місцевим докатакомбним населенням, виділив ранній і розвинений етапи культури валикової кераміки. Заплавна група середньодонських поселень була співвіднесена з раннім, а мисова – з пізнім етапами. Більшість поселень, що розташовувалися на більш високих берегах, дали матеріал для пізнішої, хронологічно наступної за власне середньодонськими, культурної спільноти. Ці старожитності відповідали археологічним знахідкам, що належали до воронежської культури. Вони були виділені в цілісну і самостійну культурну єдність В.І. Беседіним та А.Д. Пряхінім¹.

Спираючися на матеріали Павлівського курганного могильника А.Т. Синюк узагальнив відомості про середньодонську культуру і розділив її на три хронологічні етапи². Ранній (павлівський) етап був синхронізований з донецькою катакомбною культурою. Дослідник підкреслив, що середньодонська культура повинна розглядатися як змішана, складовими компонентами якої є донецькі, ямні, передкавказькі й полтавкінські традиції. Вчений підтвердив безпосереднє «зімкнення», а потім і зміну катакомбних пам'ятників абашевськими на території лісостепового Подоння. На його думку, знайдені в Павлівському могильнику катакомбно-абашевські ознаки повинні свідчити не про ранній період існування культури, а про процес взаємодії, що «вже почався, на основі двох етнокультурних утворень». Багато з вищерозглянутих проблем були переглянуті А.Т. Синюком і Ю.П. Матвєєвим в зводі курганних похоронних комплексів середньодонської катакомбної культури Середнього і Верхнього Дону.

В другій половині ХХ століття також було суттєво уточнено послідовність етапів пізньозрубної культури – спочатку сабатинівського, а

¹ Беседин В.И. Воронежская культура эпохи бронзы // Эпоха бронзы Восточно-Европейской лесостепи. Воронеж, 1984. С.60-77.

² Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. Воронеж, 1996. С 267.

вже потім – білозерського¹. О.І. Тереножкін, наприклад, значно подавнював датування усіх етапів зрубної культури, прив'язавши їх до хронологічних колонок Центрально-Східної Європи. Надалі українські археологи прийшли до висновку про існування цих культур, як окремих. Зокрема, було виділені такі об'єднання, як культура багатоваликової кераміки² та сабатинівська культура³. До цих позицій приєднуються, зрештою, й окремі російські дослідники. С.С. Шарафутдінова виділила в дельті Дону в 1971 р. коб'яківську культуру, а Б.О. Латинін в 1964 р. запропонував розглядати культуру багатоваликової кераміки (КБК) як один із українських локальних варіантів зрубної культури. КБК, у свою чергу, виявилася генетично пов'язаною з харківсько-воронезькою катакомбною культурою. В результаті, по цим питанням розгортається жвава й тривала дискусія.

Виокремлення зрубної культурно-історичної області/спільності відбувалося на тлі вибухового накопичення джерел унаслідок величезних за обсягами розкопок у зонах меліоративного будівництва. Терміни «зрубна культурно-історична область» та «зрубна культурно-історична спільність», запропоновані, відповідно, МЛ. Мерпертом (1968 р.) та Є.М. Чернихом (1970 р.) відбивали нове, глибше розуміння сукупності «зрубних» пам'яток. Поняття «Спільність/область» передбачають наявність декількох археологічних культур у своєму складі, що дозволяло утримувати нововиділені культури в системі зрубної спільності/області. З іншого боку, розпочався й термінологічний різнобій, бо, крім груп прихильників зрубних спільності та області, лишалися дослідники, що продовжували вживати термін «зрубна культура». Відповіддю українських науковців на територіальне та понятійне укрупнення цього явища стало навіть

¹ Телегін Д.Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // АП УРСР. Київ, 1956. Т. 6. С. 68.

² Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. 1960. № 4. С. 78-79.

³ Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986. С. 126.

використання терміну «зрубна імперія»¹, що автоматично зміщувало наукову дискусію в площину політики.

Про зростання інтересу до зрубної проблематики свідчать проведення Першої і Другої нарад з проблем зрубної культурно-історичної спільності. Зокрема, на Другу нараду було заявлено майже 100 доповідей. Серед проблем, піднятих на цих симпозіумах слід виділити наступні: критику підстав генетичного зв'язку між полтавкінською та зрубною культурами; запровадження терміну «зрубно-алакульський блок культур»; акцентування уваги на абашевсько-зрубних зв'язках²; побудова загальної³ та регіональних періодизацій зрубних старожитностей⁴; синхронізація пам'яток із різних регіонів зрубної спільності виділення пам'яток маївського⁵ та бережнівського⁶ типів.

На той час фактично оформлюються регіональні центри з вивчення зрубної спільності у Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Воронежі, Саратові, Самарі, Уфі, які успішно конкурували з науковими школами Києва, Ленінграда, Москви. Київська школа репрезентувала своє бачення культурної ситуації за доби пізньої бронзи на півдні та сході України, як системи чотирьох культур: культури багатоваликової кераміки, зрубної, сабатинівської та білозерської⁷. Воронежські археологи виділяли донську

¹ Шмаглий Я.М., Черняков И.Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра // МАСП. Одесса, 1970. Вып. 6. С. 5-115.

² Екимов Ю.Г., Беседин В.И. К вопросу о памятниках заключительного этапа эпохи бронзы в лесостепном Подонье // Археология восточно-европейской лесостепи. Воронеж, 1980. С. 79-84.

³ Мерперт Н.Я., Пряхин А.Д. Срубная культурно-историческая общность эпохи бронзы Восточной Европы и лесостепь // Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1979. С.7-36.

⁴ Качалова Н.К. О локальных различиях в лесостепной срубной культуре // АСГЭ. 1977. Вып. 18. С. 23-28.

⁵ Ковальова І.Ф. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. 1976. № 20. С. 3-22.

⁶ Качалова Н.К. Ранний горизонт срубных погребений Нижнего Поволжья // СА. 1978. № 3. С.44-56.

⁷ Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры

лісостепову зрубну культуру. Зрубній проблематиці присвячено розділи докторських дисертацій С.С. Березанської (1977), І.Ф. Ковальнової (1986), В.С. Горбунова (1992) та кандидатські дослідження М.М. Чередниченка (1973), Ю.О. Морозова (1977), О.С. Беляєва (1980), В.В. Отроценка (1981), С.І. Берестнєва (1983), Т.О. Паповалова (1983), О.В. Кузьміної (1983), А.П. Семенової (1983), Р.С. Багаутдінова (1984), В.В. Кілейникова (1985), Г.Т. Обидьоннової (1985), І.А. Сорокіної (1987).

Концепція культур зрубної спільності постає на середину 90-х рр. ХХ ст. як результат жорсткої полеміки та творчого спілкування дослідників різних шкіл. Прологом до цього процесу стала дискусія в журналі «Советская археология», де у розробках В.І. Мельника та Г.Г. П'ятиха було піддано критиці штучне роздування полтавкінської культури до масштабів культурно-історичної спільності, а В.В. Отроченко висловив зауваження щодо ранньої стратиграфічної позиції в системі пам'яток зрубної спільності поховань бережнівського типу, за Н.К. Качаловою.

На першому польовому семінарі «Сабатинівська і зрубна культури: проблеми взаємозв'язку Сходу і Заходу за доби пізньої бронзи» (Дніпропетровськ-Южноукраїнськ, вересень 1990 р.) став, водночас, і останнім на союзному рівні. Матеріали семінару, надруковані 1997 р., засвідчили не лише остаточне визнання окремоті сабатинівської культури, а й підвели до думки щодо необхідності поділу зрубної спільності на східний та західний ареали (тези І.Ф. Ковальнової, Г.Г. П'ятиха, М.М. Чередниченка). Останній наголосив на потребі перейменування культури, названої зрубною, «в межах України». Г.Г. П'ятих показав різне генетичне підґрунтя зрубної спільності – абашівське на сході та катакомбне – на заході, а І.Ф. Ковальова аргументувала автохтонну генезу зрубної культури в Україні від культури багатоваликової кераміки.

Важливим чинником на шляху до концепції культур зрубної спільності

стало дослідження С.С. Шарафутдінової, яка визначила ареальні особливості «зрубних» поховань, виходячи з домінуючої орієнтації небіжчиків та техніки нанесення орнаменту на гостроріберний посуд, що є особливо важливим для теми нашого дослідження Північно-східний ареал (північна орієнтація, орнаментация гребінцевим штампом) включав Приуралля, Середнє Поволжжя, Середню Донщину та Верхній Чир, а південно-західний ареал (східна орієнтація, шнуровий декор) охоплював нижню течію Сіверського Дінця, Східне Надазов'я, Нижню Донщину та степову Наддніпрянщину. Наявні відмінності дослідниця пояснила обставинами хронологічного порядку в межах еволюційного розвитку єдиної зрубної культури. Представник Петербурзької школи – В.С. Бочкарьов – сформулював концепцію Волго-Уральського осередку культурогенези, що визначив характер доби пізньої бронзи на півдні Східної Європи.

Окремі питання щодо доцільності виділення археологічних культур в межах зрубної спільності поставили археологи Башкортостану, позначивши степовий та лісостеповий типи зрубної культури, розділені на локальні варіанти – культури в перспективі. До степового типу входили Волзько-Уральський, Донський та Лівобережний (Дніпровський) варіанти, а до лісостепового – Північно-Східний, Середньодонський та Північно-Західний варіанти. Втім, Північно-Східний варіант додатково подрібнено на Волго-Мокшанський, Волго-Більський та Зауральський варіанти. Подібна культурна строкатість зрубного світу навряд чи можлива, хоча б зважаючи на відсутність відповідної кількості поховальних ритуалів у межах спільності.

Провідний український фахівець з проблем доби бронзи В.В. Отрощенко, розвиваючи спостереження С.С. Шарафутдінової, виявив два похоронні ритуали зрубної спільності і запропонував розподілити наявні пам'ятки на покровську та бережнівсько-маївську зрубні культури. В низці наступних праць він додатково обґрунтував цю позицію¹.

¹ Отрощенко В.В. О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в

Проте в центрі дискусій 90-х рр. стояла покровська проблема, великою мірою залежна від визначення культурного статусу епонімної пам'ятки Покровського могильника. Спроби віднесення Покровська до абашевської культури були припинені вже на початку 90-х рр., особливо після ревізії абашевської спадщини О.В. Кузьміною. Натомість набула популярності теорія окремої покровської культури, генетично пов'язаної з абашевською. До покровської культури О.В. Кузьміна включала навіть комплекси доно-волзької абашевської культури. С.С. Шарафутдінова та Р.О. Литвиненко¹ виділили периферійні локальні групи пам'яток покровського типу, залучаючи їх до зрубної культури. В.В. Отрощенко продовжує обстоювати необхідність розгляду покровської зрубної культури в системі пам'яток зрубної спільності. На початку ХХІ ст. О.В. Кузьміна та М.М. Малов дещо переглянули свої позиції, визнавши належність пам'яток покровського типу до зрубної культури.

Воронезькі археологи не лише захистили доно-волзьку абашевську культуру, а й обґрунтували тезу про еволюцію з неї зрубної культури у межиріччі Дону та Волги. В останні роки намітилася тенденція до розподілу ареалу зрубної спільності на східний та західний масиви пам'яток вздовж русла Волги. Підстав для такого розподілу, що нівелює локальну специфіку степових та лісостепових комплексів, на думку вітчизняних дослідників, на даний момент недостатньо.

90-ті рр. позначено польовими успіхами, серед яких виділимо відкриття оренбурзькими дослідниками Каргалінських міднорудних копалень, вивчення яких привело до виділення нового гірничо-металургійного центру в Приураллі. Поновлено роботи в зоні копалень Донецького ГМЦ.

Проводилися успішні дослідження важливих аспектів зрубної

складенні срубной культуры // СА. 1990. № 1. С. 107-112.

¹ Литвиненко Р.А. К оценке культуры многоваликовой керамики // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). Донецк, 1996. С. 65-71.

проблематики й на дисертаційному рівні. Зокрема, В.С. Горбунов обстоював еволюційний розвиток зрубної культури Приуралля з місцевої абашевської культурою. Пам'ятки Східної України покладені в основу кандидатських дисертацій Р.О. Литвиненка (1994), В.В. Циміданова (1997), Ю.М. Бровендера (2001). Металургію зрубного населення Середньої Донщини досліджено О.С. Саврасовим (1998), а знакова система зрубної спільності О.Ю. Захаровою (1998; 2001). Дослідження поселень зрубної спільності здійснено в Поволжі та Приураллі вивчено предзрубну та ранньозрубну кераміку Волго-Уральського регіону в контексті походження місцевої зрубної культури.

Таким чином можна зазначити, що зрубна проблематика лишається провідною для українських та російських археологів, які переймаються вивчення проблем археології доби бронзи Східної Європи починаючи з початку ХХ століття до нашого часу. Нажаль, останніми роками проведення розкопок в басейні Сіверського Дінця в межах України стало неможливим через російську агресію.

Розділ 2. Кераміка пізньозрубної культури

Матеріальні залишки, що отримуються в процесі археологічних досліджень, є основним джерелом для вивчення культури, побуту і господарства населення східноукраїнського лісостепу в епоху пізньої бронзи. Колекції знахідок із поселень і поховальних пам'яток включають побутову і технічну кераміку, вироби з каменя, кременя, кісті, рогу, дерева і кольорових металів.

Побутова кераміка.

Глиняний посуд, переважно у фрагментарному вигляді в матеріалах поселень і зрідка цілими формами в похоронних пам'ятниках, складає основну частину матеріальних залишків, що добуваються в ході польових досліджень. Вона відрізняється відомим консерватизмом у рамках конкретних культурно-історичних утворень і виступає в якості їх найбільш виразної зовнішньої ознаки. Керамічний комплекс населення пізнього бронзового віку східноукраїнського лісостепу формують декілька видів посудин, що об'єднуються в групи за морфологічними показниками або функціональними ознаками. Основною класифікаційною одиницею є тип, що ґрунтується на особливостях профілізації, при збереженні основних морфологічних показників форми. Можливі множинні підтипи і варіанти в запропонованій нами класифікації не розглядаються, оскільки при сучасному стані джерельної бази не мають яскраво вираженого хронологічного або локально-територіального навантаження. В той же час, узагальнений підхід, в рамках групи і типу, дозволяє намітити загальні напрями розвитку керамічного комплексу і проводити більш широкі просторові співставлення.

Група I. Банкоподібний посуд, який розподіляється на три основні типи,

які не виключають можливості виділення перехідних форм.

В цю групу об'єднані посудини різних розмірів і пропорцій, що характеризуються простою конфігурацією тулуба і відсутністю важливого показника профільованості – виділеної шийки.

Тип 1 – відкриті банки – посуд з прямими або слабоопуклими стінками, що плавно піднімаються від площини дна до горла. Максимальний діаметр по тулову доводиться на край вінчика (Рис. 1, I, 1).

Тип 2 – закриті банки – посуд із прямими або слабоопуклими стінками, у верхній частині має помітний нахил всередину, в результаті чого утворюються виражені плічки, на які приходиться максимальний діаметр по тулубу (Рис. 1, I, 2).

Тип 3 – профільовані банки – посуд з невисоким, вертикально поставленим вінцем, який формує циліндроподібне горло, з округлими, інколи гострореберними плічками у верхній половині тулуба, на які приходиться максимальний діаметр (Рис. 1, I, 3).

Банки всіх трьох типів добре представлені в матеріалах поховальних комплексів і складають основу керамічних колекцій поселень.

Група II. Чаші.

До даної групи відносяться широко відкриті посудини переважно горизонтальних пропорцій, з добре вираженими гострореберними або закругленими плечиками у верхній половині тулуба і невеликим плоским дном, яке своїми розмірами в середньому в два рази поступається горлу. У літературі подібні посудини позначаються загальним визначенням «гострореберні посудини». Явище гострореберності, особливо в ранній період зрубної спільності, мало ширший характер і виходить за рамки одного вигляду посуду, що виправдовує вживання терміна «чаші» відносно саме цієї форми кераміки. Виділяються три основні типи чаш.

Тип 1 – посуд із невисоким прямим вінцем і гострореберними

плечиками у верхній половині тулуба або в останній третині його висоти (Рис. 1, II).

Тип 2 – посуд із невисоким, більш менш виразно відігнутих назовні вінцем, вираженою короткою шийкою і гострореберними вінцями у верхній половині тулуба (Рис. 1, II, 2).

Тип 3 – посуд із невисоким, поставленим прямо або слабо відігнутих назовні, вінцем і закругленими плечиками у верхній половині тулуба (мал. 1, II, 3).

Чаші всіх типів виразно представлені в матеріалах поселень і переважають у керамічному матеріалі поховальних комплексів.

Група III. Горщики.

В цю групу об'єднані посудини різних розмірів і пропорцій, які характеризуються наявністю – профільованого тулуба. На сучасному етапі дослідники розподіляють їх на три основні типи.

Тип 1 – посудини переважно подовжених пропорцій, з невисоким, слабо відігнутих назовні вінцем, вираженою короткою шийкою і пологими плечиками у верхній половині тулуба (Рис. 1, III, 1). В типологічному ряду представляються похідними від банок типа 1.

Тип 2 – посудини переважно горизонтальних пропорцій, з невисоким, відігнутих назовні вінцем, добре вираженою короткою шийкою і округлим або біконічним корпусом із максимальним розширенням приблизно на середині висоти (Рис. 1, III, 2). У типологічному ряду вони, імовірно, пов'язані з гострореберними чашами-піалами.

Тип 3 – посудини переважно горизонтальних пропорцій, з невисоким, відігнутих назовні вінцем, короткою шийкою і округлими плечиками у верхній половині тулуба (Рис. 1, III, 3). У морфологічному відношенні цей посуд виявляє близькість з округлоплечими чашами типа III.

Горщики всіх типів виразно представлені в матеріалах поселень, але в

похованнях їхні знахідки поодинокі.

Група IV. Миски.

В дану групу об'єднані широко відкриті посудини горизонтальних пропорцій з невиділеним вінцем і невеликим пласким дном, розміри яких у середньому в два і більше разів меншим за горло. Вони поділяються на два основні типи.

Тип 1 гострореберні миски – приземисті посудини з прямими або слабкоопуклими стінками, у верхній половині корпусу, вони мають помітний нахил у середину, чому утворюються виражені гострореберні плічки (Рис. 1, IV, 1).

Тип 2 – напівсферичні миски – приземисті посудини із слабкоопуклими стінками під тупим кутом, які піднімаються від площини денця (Рис. 1, IV, 2).

Миски обох типів представлені головним чином в матеріалах поселень.

Група V. Жаровні.

Ця група об'єднує низькі, округлі або овальні у плані, посудини з невисокими закраїнами і пласким дном, за розмірами, ненабагато меншим за горло. Вони поділяються на два основні типи¹.

Тип 1 – посудини з прямими або трохи округлими низькими стінками, які під тупим кутом піднімаються від площини денця (Рис. 1, V, 1).

Тип 2 – пласкі масивні диски з потовщеними краями, що створюють рельєфні борти (Рис. 1, V, 2).

Група VI. Стакани.

До даної групи віднесені невеликі, заввишки 7-12 см діаметром 6-13 см, посудини різних пропорцій, що в основному повторюють форми банок типів

¹ Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982. С. 184.

I та горщиків типу I (Рис. 1, VI, 1-4). Підставою для об'єднання їх в особливу групи є припущення про специфічне функціональне призначення (використовувалися виключно для пиття).

Група VII. Культовий посуд.

За функціональною ознакою в окрему групу виділені мініатюрні посудини заввишки 1,5-3 і діаметром 2-5 см, ймовірно, спеціалізовано-культового призначення. Вони не мають особливої форми, а в основному повторюючи банко- або горщикоподібні контури (Рис. 1, VII, 1-2).

Група VIII. Казаноподібні посудини.

В окрему групу виділяють нечисленні в лісостеповому регіоні посудини переважно вертикальних пропорцій із невисоким прямим вінцем, інколи забезпеченим виступом-козирком назовні, гострореберними або закругленими плечиками у верхній половині тулуба і невеликим пласким дном, часто з кільцевим піддоном (Рис. 1, VIII, 1). Знахідок таких посудин доволі рідкі. Вони представлені одиничними екземплярами в матеріалах поселень і поховань, що утруднює обґрунтоване виділення типів.

Група IX. Посудини зі сферичним тулубом.

До них відноситься нечисленна група посудин, що зустрічаються виключно в матеріалах поселень і відрізняються відносно великими розмірами. Характеризуються вони коротким прямим, часто потовщеним, вінцем і кулеподібним тулубом з плавним переходом до невеликого плаского денця (Рис. 1, IX). Генетично такий посуд походить від ріпоподібних судин епохи середньої бронзи.

Далі розглянемо структуру тіста означеного посуду.

Результати вивчення складу зразків кераміки, дані петрографічного і термічного аналізів свідчать на користь того, що глиниста складова порід,

якими користалися давні гончарі, мала гідрослюди́стий склад (23,1%) з розвитком змішаношарових утворень гідрослюди монтмориллонітового типу (76,9 %) з домішками кальциту і гідрокисів заліза (Рис. 4).

Петрографічний аналіз показує, що керамічна маса, яка використовувалася гончарями, лише на 52-75% складалася з цементу, тобто часток розміром менше 0,01 мм. Розмірність і концентрація інших часток представлена в таблиці 1. Переважно це зерна кварцу (58-90%), польових шпатів – свіжі, інколи слабо пелітизовані і серицитизовані – 10-40%; уламки порід (кремній, слюдяні для кварцу сланці); одиничні зерна епідот-цоїзита, рогової обманки, циркону, ільменіту-магнетиту, пластинки слюди.

Деякі дані, наприклад, текстура череп'я, розподіл піску за зразком, свідчать на користь природного походження піщаної фракції в кераміці, що зафіксовано в більшості випадків. Вочевидь, процедура відмучування, відділення глинистих часток від більших, не практикувалася. Різна розмірність піску, а також прийнятний відсоток його в глині 30-45% – використовувалися як перевага. Лише у двох випадках з певною часткою ймовірності можна говорити про штучне додаткове підмішування піску (взір. № 32, 43) у формувальні маси. Основним неорганічним наповнювачем у формувальній масі служив шамот. У кераміці шамот представлений уламками гострокутної, підквадратної, округлої форми, які були продуктами дроблення череп'я судин, що прийшли в непридатність. Розмір часток шамоту варіює від 0,1 до 3,5 мм. Процентний вміст в зразках різний: від 3 до 20, частіше всього 5-7 або 10-12%. Специфічна будова шамоту дозволяє робити деякі зіставлення глинистої основи черепка і шамоту, а також фіксувати природу наповнювача шамоту. Зафіксовано випадки, коли сировина шамоту була представлена гідрослюдою або гідрослюдою з розвитком змішаношарових утворень гідрослюди монтмориллонітового типу. Як наповнювач, також, фіксується пісок, шамот і органіка. Тому найімовірніше передбачити, що гончарі зрубної культури

Сіверськодонецького регіону використовували бій посуду з тим же рецептом, що і основний черепок. У 69% зразків зафіксована присутність органогенного наповнювача. На сучасному етапі дослідження його можна позначити як «пташиний послід». Фіксація даного наповнювача в кераміці дуже важка, особливо якщо він вводиться у формувальну масу не в сухому, а в рідкому вигляді. Тому відсоток кераміки з органічним наповнювачем може бути і вище, якщо не складає всі 100%, враховуючи природу використаної сировини. Про використання саме «пташиного посліду», говорить його фосфатна природа, яка зафіксована термічним і петрографічним аналізами. Непрямим підтвердженням служать відмічені в деяких зразках фрагменти шкаралупи яєць.

З використанням описаних вище штучних домішок, гончарі склали чотири рецепти формувальних мас: Г + Ш + Про – 65% зразків; Г + Ш – 27% зразків; Г + Ш + П – 4% зразків; Г + Ш + О + П – 4% зразків (Рис. 5).

Орнамент.

Яскравим проявом образотворчої діяльності населення зрубно-культурно-історичної спільності є орнамент, яким оздоблені керамічні вироби. Найбільш складне питання¹, яке виникає при аналізі орнаменту, полягає в з'ясуванні того, коли він був лише прикрасою, а коли – віддзеркаленням певних ідеологічних уявлень. В орнаменті культур бронзового віку обидва ці моменти тісно переплетені і практично їх дуже важко розділити. Принаймні, сучасна наука на сьогоднішньому рівні знань розділити ці два поняття не має можливості.

Для прикладу розглянемо орнамент на керамічних виробах поселення Студенок представлений цілою серією різних типів узорів та їх комбінацій. Слід зауважити, що в проаналізованому матеріалі символічні деталі настільки переоформлені і стилізовані, що їхній давній сенс і первинна

¹ Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. С. 185.

форма майже невловимі.

Для вивчення орнаменту поселення Студенок існує унікальна можливість порівняльного аналізу з орнаментами таких культур, як мар'янівсько-бондарихинська, з одного боку, і скіфська лісостепова з іншого, які розвивалися в схожих фізико-географічних умовах і мали аналогічний господарський устрій. Для цих культур характерний ряд загальних орнаментальних знаків, пов'язаних із символікою обожнювання природи, сонця, води, вогню, рослин тощо. Схожі знаки, символи, орнаменти, зображення поширювалися незалежно від етнічної приналежності територіальних і хронологічних кордонів.

У мотивах орнаменталістики просліджуються також енеолітичні традиції східної (рельєфно-штампована) і західної (прокреслена) зон.

Слід уточнити, що під рельєфною орнаменталістикою ми розуміємо орнамент того типу, де зображення опукле або поглиблене по відношенню до фону посудини. У вітчизняній історіографії саме ці терміни використовуються для опису даного типу орнаменту – опуклий поглиблений, випукло-поглиблений. В ході опису орнаменту слід враховувати ряд важливих аспектів, які можна визначити, в таких проявах:

1. Техніка нанесення – має важливе значення як при описі самого орнаменту, виявленні його культурних витоків й у визначенні технічного рівня гончарства на конкретному історичному етапі розвитку. Вона залежить від вживаного орнаментира – інструменту, за допомогою якого, виконані елементи орнаменту тієї або іншої посудини.

2. Виявлення художнього задуму автора дозволяє нам глибше пізнати естетичні, релігійні і культові традиції. Хоча на даному етапі розвитку науки нам важко відтворити мотиви й цілісно-об'єктивну картину світу стародавніх людей.

3. Культурні традиції. З часів появи керамічного виробництва мотиви орнаменту стали товаром для транскультурного обміну і певною мірою

відображають взаємини між різними культурами.

В ролі орнаментира або штампу міг виступати будь-який природний предмет: паличка, кісточка (як природної форми, так і додатково оброблена), щелепа тварини, ніготь, палець тощо. Орнаментир також міг бути спеціально виготовлений. Прикладом є зубчастий штамп виготовлений із дерева або кісті. Для орнаментациї також використовувався шнур і перевитий шнур (намотаний на палицю). Часто використовувалися предмети невіддатливі точному визначенню.

Основні мотиви орнаменту.

Всю різноманітність зображень можна звести до наступного, ряду їх найбільш яскравих і характерних видів.

✓ *Спіральний узор*, побудований за принципом ритмічного повторення спіралі, перехідної в хвилю, що «біжить», або у вигляді окремих знаків. Подібні мотиви зустрічаються в орнаменті епохи бронзи як лісової, так і лісостепової зони. Семантика і значення подібного орнаменту має декілька значень. Найчастіше він розглядаються як символічне вираження води, сонця тощо. Спіраль показує безперервність бігу сонця, дорогу води тощо. У лісостепу цей орнамент набув особливого поширення лише в двох зонах: у південній частині лісостепового Правобережжя і в басейні р. Сіверський Донець де за традицією від зрубових племен він перейшов на пам'ятники Студинокського типу. Явну культову приналежність спірального орнаменту підтверджує той факт, що ним прикрашено багато жертвників (Жаботинське поселення, Більське й Матронинське городища).

✓ *Зигзаг* або *ламана лінія* по своєму положенню на посуді й, як нам здається, смислового навантаженню - близький до дуги. Єдине, що суперечить цьому висновку – різка зламаність кутів. Відсутня така плавність

у переході як на попередньому орнаменту.

✓ Доволі поширений мотив – *коса сітка*¹. Він створювався за допомогою прокреслення ряду косих паралельних і пересічних ліній. Його часто пов'язують з культурами землеробства, хоча із цього приводу існує ряд заперечень. Зокрема, як пояснити той факт, що в 60 % випадків такий орнамент зустрічається на круглодонних посудинах, які традиційно ототожнюються зі світом кочівників.

✓ Найпопулярнішим мотивом виступає *трикутник*. Він представлений всіма варіантами нанесення. Близько 45% трикутників прокреслені, інші практично порівну – гребінчасті й ямкові.

Таким чином, завдяки всебічному розгляду мотивів орнаменту в результаті багатоступінчастого дослідження і детального опису ми можемо, проаналізувавши, отримані описові дані зазначити, що деталі орнаменту грали вторинну роль. Першість в композиції належала основному мотиву. Найбільш популярний прийом нанесення орнаменту були прокреслені лінії, а найбільш поширений мотив – *коса сітка*. Стратиграфічними спостереженнями доведено, що така ситуація цілком об'єктивна для більш давніх шарів, але у верхніх шарах починає істотно збільшуватися доля трикутника.

Вивчення орнаменталістики зрубної кераміки продовжується вже декілька десятиліть. При цьому дослідники зачіпають різні аспекти даної проблематики. Орнамент розглядається не лише з метою встановлення хронології пам'ятників, вивчення культурогенезу і культурних зв'язків, а й для розробки класифікації орнаментальних композицій. Часто він служить джерелом для реконструкції релігійно-міфологічних уявлень². Аналіз зображення на зрубних керамічних виробах проводився й у зв'язку з

¹ Урашадзе Н.Е. К семантике прикладного искусства древнего Кавказа и Закавказья // СА. 1973. № 1. С. 56-58.

² Отрошенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев, 1990. С. 5-17.

вивченням раціональних знань носіїв зрубної культури. Зокрема, привертають увагу орнаментальні композиції, які багато авторів трактують як календарі¹. Допускається навіть можливість того, що орнаментальні мотиви носіїв зрубної культури відображають їх пізнання в області астрономії². Серія робіт присвячена так званим «письменам»³.

Проте, існує аспект, який мало привертав уваги. Це – зв'язок орнаменту посудин із поховань з соціальною позицією померлих, їх статтю та віком. Зрубне суспільство, як зараз вже надійно встановлено, було соціально диференційованим. Його вже не можна вважати класичним первісним. Доречніше розглядати дане суспільство в рамках епохи класотворення. Дослідники доводять, що в зрубному середовищі вже виділилися групи з різним соціальним положенням. Вважається, що кожен член зрубного соціуму мав дві «координати» – статус, тобто належав до групи, що спеціалізується на відправленні певної функції, і ранг – тобто займав в межах статусної групи певну позицію. При цьому статус і ранг померлого при похованні підкреслювалися всілякими знаками⁴. Деякі автори торкалися й проблеми співвідношення орнаменталії посуду покладеного в могили з соціальним статусом померлого. Однак, при цьому в основному розглядалися такі зображення, які можна трактувати як сюжетні малюнки, піктограми, «календарі», «письмена». Зокрема, Л.Л. Галкін, публікуючи посудину із зображенням колісниці, передбачив, що дане зображення заміщало реальний віз, і допустив, що людина, похована з цією посудиною, займала високе положення в суспільстві⁵.

¹ Горбов В.Н., Усачук А.Л. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // АА. Донецк, 1993. № 2. С.118-120.

² Кудлай Ю.В. Зоряна піктограма бронзового віку Донбасу // Наше небо. Киев, 1999. Т.2. С. 24-27.

³ Формозов А.А. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками // ВДИ. 1953. № 1. С.193-200.

⁴ Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. Донецк, 2004. С.69.

⁵ Галкин Л.Л. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья // СА. 1977. № 3. С. 195.

На думку Є.Є. Кузьміної, посудини із зображенням міфологічних сюжетів, що знаходяться в могилах, можуть бути критерієм виділення жрецьких поховань¹. Аналогічну точку зору висловлювали В.В. Отрощенко² і В.М. Горбов³. З приводу посудин зі «знаками» О.Д. Мочалов писав, що вони зазвичай виявляються в рядових, частіше дитячих похованнях⁴. Однак, на нашу думку, служителів культу маркірують посудини з «календарями», «письменами», «пиктограмами».

О.Д. Мочалов, розглядаючи поховання II Спїрїдоновського могильника (поблизу Самари), звернув увагу на те, що «циклїчні композиції» зустрічаються на керамічних виробах з поховань молодих жінок, а «абстрактні знаки» – на кераміці з поховань чоловіків. Фахівець розділив орнамент зі «знаками» на двї групи: а) «циклїчні композиції»; б) «абстрактні знаки» (орнамент не має вигляду замкнутого фризу). Він також висловився про перспективність зіставлення особливостей декору з статевовіковими характеристиками померлих⁵. Однак, посуд з орнаментациєю згаданих вище типів в зрубній культурі зустрічаються не часто. Тим не менше, є орнамент який зустрічається регулярно. Це той, до складу композицій якого входять фігури, що повторюються. Кераміка з таким орнаментом складає близько 85% серед всіх орнаментованих поховальних посудин⁶. На те, що регулярний орнамент теж мїг бути знаком соціальної сфери, також вказували деякі автори. Зокрема, В.І. Мамонтов відзначав, що в похованнях людей з високим

¹ Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. Москва, 1981. С.101-125.

² Отрощенко В.В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности // Археологічні дослідження Херсонщини. Херсон, 1993. С. 26.

³ Горбов В.Н., Усачук А.Л. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // АА. Донецк, 1993. № 2. С. 120-121.

⁴ Мочалов О.Д. К вопросу о сосудах со знаками срубной культуры лесостепного Заволжья // Вопросы археологии Поволжья. Самара, 2003. Вып. 3. С. 307.

⁵ Мочалов О.Д. К вопросу о сосудах со знаками срубной культуры лесостепного Заволжья // Вопросы археологии Поволжья. Самара, 2003. Вып. 3. С. 308-309.

⁶ Полидович Ю.Б., Цимиданов В.В. Сосуды и их орнаментация в системе погребального обряда племен срубной КИО // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов научной конференции. Луганск, 1990. С. 88.

статусом зустрічаються «парадні» орнаментовані посудини¹. Ю.Ю. Каргін писав про те, що кераміка з поховань, що «мали особливий статус», відрізняється «багатим» орнаментом². Дослідження Н.М. Малова і О.В. Кочерженко дозволили їм стверджувати, що «в поховання поміщалася строго певна кераміка, відповідно до приналежності померлого до тієї або іншої статевовікової, а також соціальної групи³». На жаль, повністю результати цих цікавих досліджень не були опубліковані. Можна також згадати спостереження зроблені Ю.Ю. Каргіним про те, що на керамічних виробках у дитячих похованнях орнамент часто нанесений украй нерівно, а провідними «мотивами» є зигзаг і меандр⁴. Інші дослідники висловлювалися за те, що «форма посудини або його орнамент при здійсненні похоронного обряду особливої ролі не відігравали»⁵.

Враховуючи різноманітні думки з приводу даного питання, ми обрали для їх вирішення поховання західної частини території зрубної культурно-історичної спільності (Передкавказзя, Подоння та Дніпровсько-донецький регіон). В роботі було опрацьовано 3165 поховань, які містили керамічний посуд. З'ясовано, що в 45,2% поховань була присутня орнаментована кераміка. Що правда, цей показник усереднений. Для з'ясування локальних відмінностей варто розглянути ситуацію у невеликих регіонах. Таких регіонів з певною долею умовності сучасні дослідники виділяють

¹ Мамонтов В.И. Об инсигниях власти в погребениях эпохи поздней бронзы из районов Поволжья и Дона // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. Волгоград, 1996. С. 61.

² Каргин Ю.Ю. Варианты орнаментов срубной культурно-исторической общности и критерии их выделения // Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века. Уфа, 2006. С. 79.

³ Малов Н.М., Кочерженко О.В. Первичная классификация керамики срубных погребений правобережных районов пограничья степи-лесостепи Нижнего Поволжья // Археология восточно-европейской степи. Саратов, 1989. С. 145.

⁴ Каргин Ю.Ю. Варианты орнаментов срубной... С. 81.

⁵ Юдин А.И., Матюхин А.Д., Захариков А.П., Касанкин Г.И. Раннесрубные курганные могильники Золотая Гора и Кочетное и проблемы формирования срубной культуры Нижнего Поволжья // Охрана и исследование памятников археологии Саратовской области в 1995 году. Саратов, 1996. С. 103.

одинадцять. Підрахунки поховань із орнаментованим посудом показують, що ситуація в різних регіонах має свої особливості (табл. 1). Найбільш низький показник дають Дніпровський Правобережний і Кримський регіони. Це пояснюється, ймовірно, тим, що тут переважна більшість поховань відносяться до пізньозрубного етапу¹. В цей же час питома вага орнаментованих посудин серед посуду з поховань зменшується. У ранговій градації зрубного населення даної території умовно виділяють три рівні: вищий, підвищений і нижчий ранг. Однак, як свідчать етнографічні дані для ранжируваних суспільств, рангових рівнів зазвичай було значно більше. Специфіка археологічних джерел така, що вимагати від них дуже багато не можливо. Порівнюючи масиви комплексів трьох рангових рівнів (табл. 2), можна звернути увагу на те, що у всіх регіонах у похованнях підвищеного рангу орнаментована кераміка зустрічається значно частіше, ніж в похованнях нижчого рангу. Якщо брати територію яку ми обрали для свого дослідження в цілому, то в масиві вищого рангу питома вага поховань з орнаментованими посудинами перевищує відповідний показник по масиву підвищеного рангу. В окремих регіонах це не завжди повторюється. Однак, вочевидь, це викликано лише тим, що вибірка поховань вищого рангу невелика. В цілому, можна стверджувати, що вірогідність попадання в поховання орнаментованого посуду знаходиться в прямій залежності від висоти рангової позиції людини. В той же час, приблизно п'ята частина поховань вищого рангу і близько половини підвищеного містили посуд без орнаменту. Це дає змогу говорити про те, що розміщення орнаментованого посуду в поховання визначалося за рангом не автоматично. На додаток до даних, поміщених в таблиці 2, приведемо ще деякі. У ряді поховань були присутні 2 і більш орнаментованих посудин. В тому числі 73 поховання (5,1% врахованих комплексів з орнаментованим посудом) містили 2

¹ Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічне зіставлення). Київ, 2001. С. 155.

посудини з орнаментом, 13 (0,9%) – 3 та одне поховання (0,07%) – 4 орнаментованого посуду. В цілому ж, лише 6,1% поховань з орнаментованою керамікою містили більше 1 орнаментованої посудини. Посуд з орнаментом зустрічають в похованнях осіб різного віку (мінімальний в нашому зведенні – 6-12 місяців, максимальний – 60-70 років). Як же вони розподіляються по різних вікових і статевих групах? Археологи традиційно оперують термінами «дитя», «підліток» і «дорослий». В той же час, серед антропологів існує великий різнобій у поглядах на вікові рубежі між дітьми і підлітками, підлітками і дорослими¹. Отже, якщо залучати для статистичних підрахунків поховання, де вік померлих визначений за допомогою названих термінів, це призведе до серйозних похибок. Тому можна спиратися, головним чином, на комплекси, для яких є дані про вік померлих в роках. Справа в тому, що при такому підході сотні поховань виявляться не придатними для розгляду проблем, які ми ставимо в своєму дослідженні.

На погляд В.В. Циміданова, стосовно західних регіонів розташування зрубних пам'яток можна виділити кілька вікових груп:

- а) молодша – від народження до 6 років включно;
- б) I середня – 7-12 років;
- в) II середня – 13-20 років;
- г) I старша – 21-39 років;
- д) II старша – 40 і більше років².

Однак, і подібна градація може вважатися лише умовною. У житті кожної конкретної людини через дію найрізноманітніших чинників градація, яку можна зафіксувати, може «давати збій». Тим не менше, в рамках всієї сукупності людей вона часто «спрацьовувала», що підтверджується аналізом поховань. У таблиці 3 приведені дані про значну кількість поховань з

¹ Цимиданов В.В. Возрастная стратификация общества срубной культуры // МДАСУ. 2008. № 1. С. 60.

² Цимиданов В.В. Возрастная стратификация общества срубной культуры // МДАСУ. 2008. № 1. С. 61-62.

орнаментованим посудом у різних вікових і статевих групах. Досить природно, що частина показників не цілком достовірна статистично із-за недостатнього об'єму вибірок, які залучаються, а тому потребує подальшої перевірки. Проте, можна відмітити певну тенденцію. Вірогідність попадання в поховання орнаментованого посуду зростає при переході в II середню групу, а потім – при переході в II старшу групу. Варто звернути увагу і на те, що відсоток орнаментованих посудин доволі схожий і в чоловічих, і в жіночих похованнях. При розгляді поховань осіб двох статей без розбиття на вікові групи і з підключенням комплексів, для яких взагалі немає даних про вік в літах, але визначена стать, ми отримали для вибірку, яка становить 232 чоловічих поховань з показником 48,3%, а для 125 жіночих поховань – 47,2%. Далі слід розглянути деякі орнаментальні композиції в їх зв'язку з віком і статтю похованих. Регулярні композиції можна поділити на 4 групи¹:

а) Композиції з елементами, які повторюються, серед яких знаходиться домінуючий компонент, що порушує ритм;

б) Композиції з іррегулярним орнаментом. В них орнаментальний фриз замкнутий і включає елементи різного вигляду. Подібні композиції дослідники нерідко трактують як «календарі»;

в) Композиції, що складаються із знаків, які не створюють замкнутого фриза, а деколи й розташовані хаотично. Деякі автори іменують їх «письменами»;

г) «Піктограми», до яких зазвичай відносять малюнки іконічного характеру. Втім, термін «піктограма» стосовно зображень на зрубному посуді не дуже коректний, оскільки малюнок може втілювати не лише конкретний предмет, а й пов'язану з ним ідею. В такому випадку більш доречним, на нашу думку, використовувати буде «ідеограма»². Враховуючи, що схожість зображення з конкретним предметом деколи пов'язано виключно з фантазією окремих дослідників, ми в нашому дослідженні схильні розглядати їх

¹ Там само. С.51.

² Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Москва, 1963. С.31.

сумарно і позначати терміном «знаками».

Розглядаючи композиції регулярного характеру, слід відзначити, що вони дуже різноманітні. Найбільш часто зустрічається ряд вдавнених або коротких насічок (Рис. 1, 1). Даний орнамент зустрічається на 50 керамічних виробках, що складає 18,9% в загальній кількості (264) орнаментованого посуду, який знаходився у похованнях, для яких встановлено вік і стать померлих.

На 19 керамічних виробках (7,2%) представлено орнамент у вигляді двох вдавнених рядів (насічок), на 4 (1,5%) – трьох рядів. До даних груп нами віднесено такий посуд, де орнамент був виконаний по зрізу віночка (орнаментальне кільце, яке можна трактувати як ряд). Відзначимо, що композиції залежно від кількості рядів ми будемо в подальшому називати одно-, дво- і трирядними. Доволі часто в регіоні обраному нами для дослідження, на відміну від східних регіонів зрубної спільності, зустрічається орнамент у вигляді горизонтальних валиків. Вони були наліпними або відтягнутими. Найчастіше валики розчленовані вдавненнями або насічками. Зазвичай на такому посуді був присутній один валик (Рис. 1, 2), але взагалі, їх могло бути два і більше. В цілому, нами опрацьовано одинадцять екземплярів посуду, де орнамент представлений горизонтальними валиками склад (4,2%). Слід зазначити, що в даному випадку ми враховували лише той посуд, де валик поєднується з іншим орнаментом.

Ще одна композиція – горизонтальний зигзаг (Рис. 1, 3). Він може бути виконаний суцільною прокресленою лінією, інколи з серією переривів, або бути вдавненим. Зустрічається подвійний і потрійний зигзаг. Орнамент у вигляді зигзагу без поєднання з іншим декором, присутній на 31 (11,7%) посудині. На 4 (1,5%) керамічних виробках від зигзагу відходять «вії» (короткі насічки, вдавненні по одну або дві сторони від основної лінії) (Рис. 1, 4). Зигзаг служить свого роду скелетом, на основі якого утворюється такий

поширений в зрубній культурі орнамент, як фриз трикутників, направлених вершинами вгору або вниз. Подібний фриз виникає в результаті того, що кути зигзагу заповнюються штрихуванням, вдавленнями тощо. Заповнення трикутників буває різним, але частіше це – косі відрізки. В нашому дослідженні розглядаються лише фризи трикутників, обернених вершиною вгору, й мають косе штрихування. Розрізняються два варіанти:

а) відрізки йдуть від правого катета до підстави трикутника (Рис. 1, 5). Далі ми будемо іменувати їх трикутниками з правим штрихуванням;

б) відрізки йдуть від лівого катета до підстави (Рис. 1, 6). Надалі – трикутники з лівим штрихуванням.

Слід також відзначити, що штрихування варіанту а) зручніше наносити правою рукою, а штрихування варіанту б) – лівою. Ймовірно, останній орнамент виконували лівші.

У обох випадках фриз трикутників може бути ускладнений «віями» на катетах, вдавленнями або насічками між верхніми кутами (Рис. 1, 7), насічками або вдавленнями нижче фриза (Рис. 1, 7), зигзагом нижче за фриз (Рис. 1, 8). У двох останніх випадках ряд елементів, що ускладнюють орнамент, навряд чи варто трактувати як самостійний фриз, бо висота смуги, що утворюється, набагато поступається висоті фриза трикутників. В цілому, фриз трикутників з правим штрихуванням, який не доповнювався іншими фризами, зустрічається на 2,3% розглянутого нами посуду, а фриз з лівим штрихуванням – на 1,5% посудин.

На 4,5% посуду присутній так званий «паркетний» орнамент (Рис. 2, 4). Він є похідним від зигзагу і складається в результаті того, що кути зигзагу, як направлені вгору, так і обернені вниз, заповнюються косими відрізками, вдавленнями, кутами тощо. У результаті утворюються два фризи трикутників (один – вершинами вниз, інший – вершинами вгору), «вставлені» один в один. У 3,8% випадків орнамент на посуду представлений меандром. Останній буває Т-подібним (Рис. 2, 2), Г-подібним (Рис. 2, 7), «негативним»

(Рис. 2, 3).

На багатьох керамічних виробках був присутній орнамент, який має назву поліфризним. Він включає два і більш фризів. До складу подібного орнаменту можуть входити елементи, які не є, на наш погляд, самостійними фризами. По-перше, це згадані вище ряди рисок, вдавлень, невисоких зигзагів тощо, які примикають до основного фризу, зазвичай – нижче (Рис. 1, 7, 8; 3, 1, 4), зрідка – вище (Рис. 2, 5). Подібні ряди в літературі зазвичай називають обмежувачами. В окремих випадках обмежувач має вигляд «чистої» (не заповненою орнаментом) смуги (Рис. 1, 8; 2, 7). Окрім нього, зустрічаються вузькі смуги, що розміщуються між фризами. Такі прийнято називаємо роздільниками. Зрідка вони «чисті» (Рис. 2, 3; 3, 2), але частіше заповнені вдавленнями, зигзагом тощо (рис.2, 5; 3, 2).

У поліфризному орнаменті можна виділити 3 варіанти:

а) на посуді присутні два і більш смугастих фризів (Рис. 2, 3, 5; 3, 1, 2);
 б) смугастий фриз, валик, зигзаг доповнені 1-2 рядами вдавлень (насічок). При цьому ряд вдавлень повинен знаходитися на великій відстані від смугастого фриза або бути відокремленим від нього роздільником (Рис. 3, 2). Інакше вдавлення є не самостійним рядом, а обмежувачем. Ряд вдавлень може розміщуватися по зрізу віночка, на краю денця, а зрідка у середині посудин;

в) орнамент на стінках посуду поєднується з орнаментом на дні. Останній, як правило, представлений солярним знаком (Рис. 3, 3).

Ми розглянемо всі поліфризні орнаменти сумарно. У таблиці 4 приведені показники більшої частини згаданих композицій за масивами поховань різних вікових та статевих груп. Звичайно, більшість показників статистично не дуже достовірні, проте деякі висновки ми все-таки можемо зробити. Для оцінки даних, що містяться в таблиці, доречно скористатися методом, при якому розраховується тенденція ознаки¹. Значення даного

¹ Геннинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-

показника стосовно конкретних композицій приведені в таблиці 5. Нагадаємо, що якщо значення тенденції знаходиться в інтервалі від 0,8 до 1,2, то ознаки, що зустрічаються, можна вважати нормою. При меншому значенні ці показники слід трактувати як знижені, а при більшому – як підвищені. Аналіз даних, приведених в таблиці 5, дозволяє відзначити деякі моменти. Молодша група демонструє підвищену норму зигзагу з «віями», трирядного орнаменту, фризу трикутників з правим штрихуванням, «паркету» і, особливо, меандур. У I середній групі підвищена норма представлена іррегулярним і дворядним орнаментом, фризом трикутників з правим штрихуванням і, особливо, зигзагом з «віями». У II середній групі найбільше зустрічається орнамент з домінуючим компонентом, іррегулярні, дворядний і, особливо, «паркетний» декор. I старша група демонструє підвищену норму знаків, горизонтального валику, зигзагу без «вій» і, особливо, трирядного орнаменту. У II старшій групі підвищена норма представлена валиком, однорядного декору, поліфризним орнаментом, і, особливо, фризом трикутників з лівим штрихуванням.

У більшості груп відсутні якісь композиції, але лише залучення більш репрезентативних зведень дозволить з'ясувати, чи є це закономірним. Якщо порівняти між собою зведення чоловічих і жіночих поховань (Табл. 6), то можна відзначити наступне. У врахованих чоловічих похованнях немає трирядного орнаменту, а орнамент з домінуючим компонентом, валик і фриз трикутників з правим штрихуванням демонструє підвищену норму. У жіночих похованнях нам не відомо орнаменту з домінуючим компонентом і фризу трикутників з правим штрихуванням, а зигзаг «віями», дворядний орнамент, «паркет» і, особливо, трирядний орнамент демонструють підвищену норму. Варто відзначити й деякі тенденції «поведінки» окремих композицій. Частота орнаменту з домінуючим компонентом, іррегулярного

орнаменту, знаків, зигзагу з «віями», дворядного орнаменту і «паркету» зростає в середніх групах, а далі падає. Частота меандра і фриза трикутників з правим штрихуванням найбільш висока в молодшій групі, а потім падає. У масиві поховань дорослих частота трикутників з правим штрихуванням падає при переході від I старшої групи до II, а наявність трикутників з лівим штрихуванням, навпаки, підвищується.

Окремо маємо розглянути ще дві орнаментальні композиції на зрубному посуді – горизонтальний валик і фриз трикутників з лівим штрихуванням. Виходячи з даних в таблиці 4, вони не характерні для поховань молодшої і середніх груп. Однак, можна стверджувати, що вірогідність попадання в поховання посуду з валиком дуже сильно зростає із збільшенням віку. Про це свідчать наступні дані. У сумарному зведенні посуду з відомих нам поховань молодшої групи і поховань «дітей» питома вага посудин з валиками складає 2,9% (враховано 169 посудин). У похованнях середніх груп разом з «підлітками» даний показник складає 3,4% (88 посудин), а серед поховань старших груп сумарно з «дорослими» – 11,0% (498 посудин). Значення тенденцій ознаки рівні відповідно 0,5, 0,6 і 1,9. Тобто, в перших двох вибірках сумарна кількість присутності даного орнаменту значно знижена, а в третьому – сильно підвищена. Фриз трикутників з лівим штрихуванням демонструє декілька іншу, але схожу тенденцію. Показник по молодшій групі разом з «дітьми» складає 1,2%, по середніх групах разом з «підлітками» – 1,1%, по старших групах разом з «дорослими» – 2,4%. Значення тенденції ознаки – 0,8, 0,7 і 1,5% відповідно. Таким чином, сумарна кількість цього орнаменту нормальна в першій групі, знижена в другій і значно підвищена в третій.

При розгляді питання зв'язку різних орнаментальних композицій з рангом померлого, ми розраховували частоту тих їх трьома ранговими рівнями (Табл. 7). Для об'єктивнішої оцінки отриманих результатів також був використаний метод, при якому вираховується тенденція певної ознаки. Її

значення для різних композицій приведені в таблиці 8. Оскільки зведення поховань вищого рангу не дуже репрезентативне, ми будемо розглядати даний масив сумарно з похованнями підвищеного рангу. Аналіз даних, приведених в таблиці 8, дозволяє зробити певні припущення:

а) розміщення в могилі посуду з іррегулярним орнаментом, знаками, зигзагом без «вій», однорядним орнаментом, фризом трикутників з правою штриховкою, «паркетом», меандром і поліфризним орнаментом не визначалося, швидше за все, рангом людини;

б) поховання осіб високого рангу демонструють підвищену кількість орнаменту з домінуючим компонентом, валиком, зигзагом з «віями» і фризом трикутників з лівим штрихуванням. В той же час, в даному масиві дуже мало двох- і трирядного орнаменту;

в) у похованнях нижчого рангу доволі часто зустрічається орнамент із компонентом де домінують , валик, зигзаг з «віями» і, особливо, фриз трикутників з лівим штрихуванням. Тому присутність двох- і трирядного орнаменту, навпаки, значно вище, ніж в групі вищого і підвищеного рангу.

До поліфризного орнаменту, без особливих сумнівів, необхідний диференційований підхід. Однак, ми звернемося до розгляду лише однієї закономірності. Орнамент, до складу якого входить солярний знак, виконаний на дні, відомий на 10 керамічних виробках. При цьому 8 похованих, в похованнях яких було знайдено подібний посуд, мали підвищений ранг. Значення тенденції ознаки для поховань підвищеного рангу – 1,6, а нижчого рангу – 0,4. Звідси можна зробити допущення, що даний орнамент переважно зустрічався в похованнях підвищеного рангу. Також просліджується деякий зв'язок орнаменту й зі статусом померлого. На території басейну Сіверського Дінця можна виділити статусні групи володарів, майстрів, служителів культу (далі – ВМС) і носіїв виробничої функції (далі – НВФ)¹. Оскільки зведення поховань перших двох статусних

¹ Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. Донецк, 2004. С. 108-109.

груп не дуже репрезентативні, зіставимо орнаmentaцію кераміки з поховань ВМС і НВФ. Звертаючись до поховань ВМС, В.В. Циміданов відзначає, що вони виділяються за різними критеріями ям¹. Логічно розглядати не взагалі посуд з поховань ВМС, а посуд в межах груп, що характеризуються наявністю певного маркіруючого знаку, адже різні знаки пов'язані з нюансами суспільного положення, що могло впливати на орнамент. Серед згаданих знаків найбільш виразними є дерев'яні чаші. Однак, їхня невелика (враховано 21 поховання), а тому аналізувати їх не має особливого сенсу. Значно більше поховань з кремаціями в яких присутні астрагалами. У врахованих нами похованнях з астрагалами досліджуваної території містилося 53 орнаментованих посудини, а в похованнях з кремацією – 54. Тут слід уточнити, що при складанні зведення кремацій ми не враховували пізньозрубні поховання Харківщини і Полтавщини, де посуд виступав як похоронна урна, або фрагменти його були покладені на кальциновані кістки. В обох масивах незвичайно висока питома вага посуду з іррегулярним орнаментом (Табл. 9). Це можна помітити, порівнявши показники таблиць 9 і 7.

Таким чином, висловлене рядом авторів допущення про те, що іррегулярний орнамент маркірував ВМС знаходить підтвердження. Що до проблеми використання знаків, ситуація значно складніша. Кількість посуду із знаками в масивах поховань осіб вищого, підвищеного, нижчого рангу, поховань з астрагалами і кремацією достатньо велика (Табл.7; 9). Значення тенденції ознаки – 1,0, 0,9, 1,0, 1,4 і 0,7 відповідно. Звідси можна зрозуміти, що лише поховання з астрагалами демонструють присутність значної кількості посуду із знаками. У похованнях же з кремацією вона навіть декілька знижена. От же, можливі два діаметрально протилежних припущення: а) знаки не маркірували; б) знаки маркірували, а їхня значна присутність на кераміці з поховань осіб трьох рангових рівнів – результат

¹ Циміданов В.В. Соціальна структура срубного общества. С. 69.

того, що в даних зведеннях присутня певна кількість поховань ВМС, маркірованих знаками. Остаточне вирішення питання про те, який з двох варіантів ближче до істини, можуть вирішити лише подальші дослідження.

В своєму дослідженні ми врахували 569 орнаментованих посудин з поховальних комплексів до яких входять поховання з астрагалами, кремаціями і поховання НВФ. Слід зазначити, що до розрахунку бралися лише поховання осіб нижчого рангу, причому – лише ті, які відповідають моделі рядового комплексу¹. Однак, серед поховань НВФ нижчого рангу присутні і комплекси з відхиленнями від цієї моделі. Зокрема, прикраси, демонструють незвичайні прояви обряду (спалювання померлого, приміщення в могилу каменів) тощо. Дані відхилення, на нашу думку, не пов'язані ні з особливим статусом, ні з рангом. Можна припустити, що вони пов'язані з проявами несоціальної сфери. Дані про частоту деяких композицій в трьох порівнюваних масивах приведені в таблиці 9, а значення тенденції ознаки – в таблиці 10. Виходячи з останньої, можна зробити наступні висновки:

а) явно не пов'язано із статусом померлого – попадання в могилу посуду із зигзагом з «віями»;

б) у похованнях із кремацією зустрічається підвищена кількість іррегулярного орнаменту, декору з домінуючим компонентом, валика, фризів заштрихованих трикутників; декілька знижена кількість знаків, зигзагу без «вій», поліфризного орнаменту і сильно знижена кількість – одно- і трирядного орнаменту, а також меандру;

в) у похованнях з астрагалами зустрічається підвищена кількість іррегулярного орнаменту, знаків, меандру і поліфризного орнаменту; кількість орнаменту з домінуючим компонентом, «паркету» і дворядного орнаменту знижена;

г) у похованнях осіб нижчого рангу групи НВФ зустрічається підвищена

¹ Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. С. 108-109.

кількість зигзагу без «вій», одно-, двох- і трирядного декору, трикутників з правим штрихуванням і меандру; кількість орнаменту з домінуючим компонентом і, особливо, фризу трикутників з лівим штрихуванням знижена

Підсумовуючи найбільш важливі спостереження, зроблені в ході даного дослідження, можна зробити певні наголоси: 1) орнаментований посуд міг потрапити у поховання людини будь-якого віку (від дитинства) незалежно від статі, рангу, статусу; 2) проте, вірогідність приміщення в могилу кераміки з орнаментом зростала у міру підвищення рангу людини; 3) вірогідність зростала, приблизно, з 13 років, а потім, ймовірно, років з 40. Останнє обумовлено, вочевидь, тим, що серед осіб старше 40 років була найбільш висока кількість людей підвищеного і вищого рангу; 4) до цього часу дослідникам не вдається виділити жодної орнаментальної композиції, яка була б жорстко пов'язана з певною статтю, віком, статусом або рангом¹. Лише іррегулярний орнамент, схоже, потрапляв лише в поховання ВМС, але остаточно довести досить важко.

В той же час, деякі композиції демонструють незвичайно високу частоту появи певного орнаменту в різних групах, зокрема:

1. орнамент з домінуючим компонентом – у чоловічих похованнях і похованнях II середньої групи;
2. іррегулярний орнамент – в II середній групі;
3. знаки – в I середній групі;
4. валик – в чоловічих похованнях і похованнях старших груп.

Оскільки тенденція даної ознаки значно вище в чоловічих похованнях, чим в жіночих, найімовірніше вважати, що даний посуд потрапляв переважно в поховання чоловіків. Не виключено, що попадання посуду з валиком в поховання було обумовлено, перш за все, чоловічою статтю і дорослим віком, а не висотою ранговою позицією. Підтвердженням цього є той факт, що тенденція даної ознаки значно вище в чоловічих похованнях, ніж у

¹ Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. С.34-35.

похованнях високого рангу:

1. зигзаг з «віями» – в I середній групі;
2. один вдавнений ряд (насічок) – в II старшій групі;
3. три вдавнених ряди (насічок) – в групі НВФ.

В той же час, не можна виключати, що певні признаки корелюються з жіночим похованнями:

1. трикутники з правим штрихуванням – у молодшій групі;
2. трикутники з лівим штрихуванням – у II старшій групі;
3. «паркет» – в II середній групі;
4. меандр – в молодшій групі;
5. поліфризний орнамент, до складу якого входить розташований на дні солярний знак, – в похованнях високого рангу.

Розглянутий нами матеріал дає можливість стверджувати, що керамічний посуд, який виготовляло населення зрубної культури в басейні Сіверського Дінця був представлений дев'ятьма групами. При виготовленні кераміки в її тісто в якості домішок, головним чином, додавали пісок і шамот. Основний же висновок полягає в тому, що при приміщенні в поховання посуду в поховання людей різного віку й соціального статусу враховувалися також вікові і статеві ознаки.

Розділ 3. Питання генезису, культурно-історичних зв'язків та хронології

Починаючи з вивчення епохи бронзової доби в вітчизняній археологічній літературі майже завжди підіймається питання пов'язане з етногенетичними проблемами, але найбільш складною проблемою в археології завжди були проблеми періодизації та хронології як певних періодів, так і конкретних археологічних культур. Ці питання є доволі актуальними й для пам'яток зрубної культури. З останніх ми й розпочнемо цей розділ.

Одним із перших питань у цьому плані повстає проблема періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи, які до нашого часу залишаються досить дискусійними. Як відомо, між полтавкінською культурою, з якою традиційно пов'язували генезис зрубної спільноти, і власне «зрубними» пам'ятками існував перехідний культурний горизонт (культура багатоваликової кераміки, доно-волзька, абашевська культура, пам'ятки потапівського типу, синташтинська культура), виділений впродовж останніх десятиліть¹. Полтавкінська культура припинила своє існування ще до формування пам'яток згаданого періоду, про що яскраво свідчать матеріали Потапівського могильника в Середньому Заволжі². Формуванню культур передзрубного горизонту безпосередньо передували рух населення абашевської та пізньокатакомбних культур на територію Південного Уралу.

У зв'язку з цим, у Південному Заураллі, внаслідок взаємодії декількох різнокультурних компонентів, у першій чверті II тис. до н.е. склалася яскрава синташтинська культура.³ Її репрезентують городища з суцільною кільцевою

¹ Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічне зіставлення). Київ, 2001. С. 103.

² Отрощенко В.В. Катакомбная общность – срубная общность: возможность контакта // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Запорожье, 1990. С. 76-78.

³ Генинг В.Ф., Зданович Г.Б. Синташта: археологические памятники арийских племен

забудовою внутрішнього простору, могильники скотарської еліти з склепами колісничних і сімейними склепами та розроблені міднорудні копальні. Ареал синташтинської культури співпадає з так званою «Країною міст» в Заураллі – явищем епохального масштабу та місцем використання бойових колісниць.

В.С. Бочкар'єв, розглядаючи феномен Синташти, сформулював гіпотезу Волго-Уральського осередку культурогенезу, який започаткував добу пізньої бронзи в зоні євразійських степів¹. Підтримуючи цю гіпотезу, ми можемо обмежувати осередок культурогенезу «Країною міст», позаяк лише там синташтинська культура виступає у своєму класичному вияві, та надати йому назву - Південноуральський. Важливо зазначити, що «Країна міст» вписується в найдавнішу вісь пасіонарних поштовхів, намічену Л.М. Гумільовим для доби поширення бойових колісниць². Цей дослідник, поставивши на вісь поштовхів андронівську культуру, фактично передбачив відкриття Синташти. О. Пріцак пов'язав з добою бойових колісниць зародження харизматичних кланів, що швидко прийшли до влади в державах Переднього Сходу, спираючись на новий вид озброєння – бойові колісниці³. Не виключено, що Південноуральський осередок культурогенезу став місцем зародження харизматичних кланів, представників яких ховали в склепах колісничних.

Існування «Країни міст» було яскравим явищем у регіоні, але тривало воно лише 100-150 років. Після того спостерігається рух харизматичних кланів, позначений знахідками колісничних склепів у різних регіонах Старого Світу. Для формування зрубної спільноти вирішальне значення мав рух синташтинців до Європи. В.В. Отрощенко відзначає, що просування

Урало-Казахских степей. Челябинск, 1992. Ч. 1. С. 365.

¹ Бочкарев В. С. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте // Материалы метод. семинара ИИМК АН СССР. Санкт-Петербург, 1991. С. 24–27.

² Гумилев Л.Н. Из истории Евразии. Москва, 1993.

³ Пріцак О. Походження Русі. Київ, 1997. Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). С. 79.

колісничників із Зауралля йшло на Середній Дон через Башкортостан, Середню Волгу (Потапівський могильник), Пензенську, Тамбовську та Липецьку обл.¹

Носії синташтинської культури, рухаючись на захід, повели за собою й абашевське населення Приуралля, що призвело до витіснення носіїв середньодонської катакомбної культури в басейн Сіверського Дінця. Результатом названих переміщень стало формування доно-волзької абашевської культури (ДВАК) на Середній Донщині та культури багатоваликової кераміки (бабінської) у Дніпро-Донецькому північно-степовому регіоні. Таким чином було утворено предзрубний обрій культур на півдні Східної Європи. Суспільствами носіїв згаданих культур управляли харизматичні клани (представники військової колісничної аристократії), які ховали своїх небіжчиків у склепах разом із колісницями.

Культури передзрубного обрію були не тривалими за часом свого розвитку, трансформуючись від розмаїття поховальних обрядів передзрубної доби до уніфікованого поховального ритуалу покровської зрубної культури (ПЗК). Стратиграфічні, типологічні та інші спостереження, здійснені дослідниками на могильниках та поселеннях, дозволили їм прийти висновку про еволюційний розвиток ПЗК із ДВАК².

На захід та південь від басейну Сіверського Дінця проникнення синташтинських впливів було доволі спорадичним. Простежено рух окремих військових загонів у напрямку Карпатського басейну, Балканського півострова та дельти Дону, де було зруйновано Лівенцівську фортецю. Бронзове вістря синташтинської стріли знайдено в одному з лівенцівських

¹ Отроценко В.В. К вопросу о покровской срубной культуре // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. Саратов, 1997. С. 70-72.

² Матвеев Ю.П. Катакомбно-абашевское взаимодействие и формирование срубной общности // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. Воронеж, 1998. Вып. 11. С. 8-21.

курганів¹.

Безпосередньо з «Країни міст» простежується переселення відносно невеликих колективів людей на південний захід, вздовж правого берега р. Урал з виходом в Нижнє Поволжя. Ними вважаються пам'ятки новокумацького типу, де відсутній виразний воїнський (колісничний) компонент. Накладаючись на розріджений пізньокатакомбний масив населення Нижнього Поволжя, вони створюють там слабо насичений протобережнівський горизонт пам'яток².

Носії пізньокатакомбних культур, які зазнали тиску та прямих вторгнень з боку носіїв культур, очолюваних харизматичними кланами, поступово трансформується в культуру багатоваликової кераміки (бабінську). Нова культура, як і всі інші утворення передзрубного періоду, мала чітко виражену еліту, що практикувала обряд поховання в ямах з дерев'яними зрубами і в кам'яних скринях, а також населення, яке продовжувало дотримуватися катакомбного обряду поховання. Важливо відзначити, що ритуал поховання у дерев'яній чи кам'яній скрині започатковується ще в передзрубний період в ареалі КБК.

Покровська зрубна культура (ПЗК) склалася раніше і пройшла два періоди в своєму розвитку. Бережнівсько-маївська зрубна культура (БМЗК) сформувалася на базі КБК й за активної участі ПЗК і також пройшла два періоди в своєму розвитку. Таким чином, другий період ПЗК може бути синхронізований з першим періодом БМЗК. Отже, культури зрубної спільності були лише частково синхронні поміж собою.

Асинхронність, яка була простежена у розвитку культур зрубної спільності зумовила різний час завершення їхнього розвитку. Для ПЗК це є

¹ Братченко С.Н., Кияшко В.И., Чередниченко Н.И. Курганы эпохи бронзы у х. Ливенцовка // Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг. Киев, 1967. С. 223.

² Отрощенко В.В. Історія племен зрубної культури: автореф. дис. докт. іст. наук. Київ, 2002. С. 17.

рубіж XV – XIV ст. до н.е. Причина зникнення цієї культури лишається загадковою, позаяк ні зовнішньої загрози, ні ознак внутрішньої деструкції простежити не вдається. Навіть термінологічно другий період зрубної культури на середній Волзі називають «розвиненим», але водночас він є й завершальним. Дослідники попередніх поколінь вважали, що зникле з лісостепу населення переселилося на південь та захід – в Надчорномор'я¹. Проте ніяких конкретних ознак такої міграції не простежено. Ймовірним видається відтік частини носіїв ПЗК, повз руїни Синташти та Аркаїму, до неосяжних просторів Азії. Проте й там ознак руху «зрубників» надто мало, аби вважати його масовим.

В такому випадку лишається лише констатувати факт значного зменшення населення в ареалі ПЗК, чим скористалися сусідні племена. До лісостепу з півночі та сходу просочуються носії приказанської, федорівської та черкаскульської культур. Федорівці та черкаскульці беруть участь у створенні сусканської культури, яку деякі дослідники називають луговською. Вона займала лісостепове Поволжя до р. Ік на сході, а Іксько-Більське межиріччя заселили носії черкаскульської культури. Певні особливості культурної ситуації зазначені фактом заселення носіями постзрубних культур в лісостепу поселень ПЗК. Таким чином, прибульці ніби підселялися до поселень попередньої доби, що загалом передбачає участь певного зрубного контингенту населення в формуванні постзрубних культур. Нових поселень сусканці не створили, ідеально вписавшись в інфраструктуру побутових пам'яток ПЗК. Однак, Ю.І. Колєв рішуче виступає проти участі зрубного компоненту в складанні сусканської культури. Іншої позиції притримуються саратовські археологи, які наводять переконливі свідчення зрубно-черкаскульських контактів, доходючи висновку щодо асиміляції зрубного

¹ Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. 1955. № 46. С. 97.

населення Приуралля племенами черкаскульської культури, прафінноугорськими за етнічною належністю¹.

Наприкінці II тис. до н.е. північ Волго-Більського межиріччя заселили носії маклашеєвської культури, пам'ятки якої вважалися раніше окремим локальним варіантом приказанської культури, а черкаскульська культура в Приураллі еволюціонувала в межовську. Це відображається повною зміною поховальних обрядів та керамічних комплексів. Нащадки ПЗК остаточно розчиняються у прафінно-угорському середовищі².

У Доно-Волзькому межиріччі та на Середньому Доні також має місце зміна ПЗК. Ця ситуація проявляється невеликою кількістю комплексів (Садове VI, Терешківський скарб, могильник на місці Мосоловського селища). Можна припускати проникнення на південь Воронежської обл. певної кількості носіїв БМЗК на другому етапі її розвитку. Наприкінці II тис. до н.е. цей регіон також освоює прафінно-угорське населення бондарихинської культури. Певна участь зрубного населення у формуванні бондарихинської культури була можливою³. Воронежські дослідники припускають вплив зрубного населення з лісостепу⁴.

Таким чином, можна констатувати, що лісостепова частина ареалу ПЗК опиняється під контролем переважно прафінно-угорського населення, що просунулося на південь із зони лісів і рештки «зрубників» були поглинуті мігрантами, зробивши певний внесок до матеріальної, духовної та мовної

¹ Юдин А.И., Матюхин А.Д., Захариков А.П., Касанкин Г.И. Раннесрубные курганные могильники Золотая Гора и Кочетное и проблемы формирования срубной культуры Нижнего Поволжья // Охрана и исследование памятников археологии Саратовской области в 1995 году. Саратов, 1996. С.16.

² Черних Е.Н. Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. Челябинск, 1983. С. 89.

³ Буйнов Ю.В. Срубная культурно-историческая общность и бондарихинская культура: вопросы хронологии и взаимосвязей // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Самара, 2001. С. 221.

⁴ Беседин В.И. Абашевская традиция гончарного производства в керамике памятников покровского типа и срубной культуры лесостепного Подонья // Срубная культурно-историческая область. Саратов, 1994. С. 36-39.

культури прафінно-угрів, і до їхнього фізичного типу¹.

Носії БМЗК розвивалося ще впродовж двох віків після зникнення ПЗК (до межі XIII-XII ст. до н.е.). Теоретично воно могло увібрати в себе певну частку носіїв зниклої ПЗК, хоча об'єктивних свідчень такого процесу немає. Таким чином, ми маємо дві орієнтовні дати зникнення культур зрубної спільності: для ПЗК – 1400 р. до н.е.; для БМЗК – 1200 р. до н.е.² Виникає спокуса пов'язати ці дві події з появою, відповідно, індоаріїв в долині р. Інд та перших іранців на теренах Іранського нагір'я, виходячи з того, що згадані події розходяться в часу на декілька віків³. Відповідно до цього, постає питання щодо етнічної належності носіїв культур зрубної спільності.

З наявними даним, населення зрубної спільності могло виступати спадкоємцем індоіранської етнічної традиції на півдні Східної Європи. Розпад індоіранського мовного масиву на протоіранську та протоіндійську гілки припадає на першу половину II тис. до н.е. Населення ПЗК, успадкувавши традиції Синташти, мало виразні ознаки індоарійського етносу, зокрема – присутність харизматичного клану воїнів-колісничих. Факти зникнення спочатку харизматичного клану, а потім і народу ПЗК можна пояснити двома хвилями міграції, коли озброєні загони знаходять нову батьківщину, а потім підтримують завоювання переселенням етносу загалом. Долю покровців розділили носії алакульської культури андронівської спільності, які вели свій родовід від петрівської культури⁴.

Носії БМЗК репрезентували протоіранську гілку зрубної спільності. Історично на цю частину зрубної спадщини претендували «кіммерійська частина племен зрубної культури», степові скіфи та савромати⁵. Лінгвісти визначають процес дроблення протоіранського етносу вже наприкінці II тис.

¹ Буйнов Ю.В. Срубная культурно-историческая общность... С. 224.

² Отрощенко В.В. Історія племен зрубної культури. С. 18.

³ Кузьмина Е. Е. Откуда пришли индоарии. Москва, 1994. С. 34.

⁴ Потемкина Т. М. Бронзовый век лесостепного Притоболья. Москва, 1985. С. 67.

⁵ Граков Б.Н. Ранний железный век. Москва, 1977. С.156.

до н.е. Зокрема, в цей період з неї виділяється протомідоперська група. Саме з цим процесом і пов'язане завершення розвитку БМЗК¹.

Ведеться серед дослідників і дискусія щодо верхньої межі зрубної спільності (йдеться про БМЗК). Ряд дослідників (Е.С. Шарафутдінова, В.М. Горбов, В.О. Ромашко та ін.) обстоюють точку зору, згідно якої найпізніша зрубна культура доживає до раннього залізного віку². Однак, В.В. Отрощенко послідовно доводить, що за доби фінальної бронзи невідомо жодного поховання з ознаками обряду БМЗК, що може свідчити про відсутність такої культури³. В цей час населення в степу сильно скорочується, проте не зникає зовсім. На окремих поселеннях життя продовжувало тривати, але вже в іншому культурному середовищі.

З БМЗК той же самий В.В. Отрощенко пов'язує поширення такого орнаментального мотиву керамічному посуді як валиковий декор⁴. У полеміку з ним вступає Є.М. Черних, який схильний виводити валиковий декор з «фракійської» зони Карпато-Подунав'я⁵. Справа в тому, що наявність одинарного валика дозволила цьому археологу виділити степову спільність культур валикової кераміки (КБК), носії яких він вважає ранніми іранцями⁶. З таким визначенням погоджується Е.С. Шарафутдінова, підкреслюючи надчорноморське походження валикової орнаментики від КБК. Використання валику було успадковувано носіями сабатинівської культури, яке поширили цей елемент на захід, та носії БМЗК, що посприяли просуванню валикового декору на схід. На матеріалах маївського локального варіанту БМЗК можна спостерігати поступове зменшення кількості валиків від трьох до одного.

¹ Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Происхождение индоевропейцев в свете новейших археологических открытий. Москва, 1977. С. 101.

² Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи. Київ, 2001. С.224.

³ Отрощенко В.В. Проблеми періодизації... С. 224.

⁴ Там само. С. 225.

⁵ Черних Е.Н. Проблема общности культур... С. 85.

⁶ Там само. С. 83.

Пам'ятки БМЗК другого періоду фактично можуть бути включені до нової спільності КВК, що лише підтверджує внесок цієї культури в процес формування культур названої спільності¹.

На сьогоднішній день відкритим лишається питання щодо так званої зрубно-хвалинської культури, яку Є.М. Черних, вважає ключовою в системі КВК². Насправді ж це ланцюжок постзрубних селищ вздовж степової ділянки Волги, пов'язаних швидше із саргаринською культурою Зауралля³. Мають рацію саратовські археологи, виділяючи конкретніший іванівський тип пам'яток, а низку північних комплексів зрубно-хвалинської культури відносять до сусканської культури⁴. На противагу цьому, поселення на півдні Саратовської (Смеловка-1) та у Волгоградській (Суша Мечетка-2, Єрзовка-1) областях можна віднести до другого періоду БМЗК. Слід також відзначити, що досліджено і декілька синхронних поховань з ознаками фєдорівсько-черкаскульського впливу⁵. Хронологічно комплекси БМЗК другого періоду передують поселенням іванівського типу. Останні синхронізуються з пам'ятками ранньобілозерського часу на півдні, атабаєвським етапом приказанської культури – на півночі та з комплексами малобудківського типу на заході. Таким чином, культура, названа зрубно-хвалинською, розпадається на декілька різночасових груп пам'яток, культурний статус яких вимагає додаткового вивчення⁶.

¹ Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону... С. 27-42.

² Черних Е.Н. Проблема общности культур... С. 88.

³ Клейн Л.С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. Санкт-Петербург, 2007. С.102.

⁴ Юдин А.И., Матюхин А.Д., Захариков А.П., Касанкин Г.И. Раннесрубные курганные могильники Золотая Гора и Кочетное и проблемы формирования срубной культуры Нижнего Поволжья // Охрана и исследование памятников археологии Саратовской области в 1995 году. Саратов, 1996. С.16.

⁵ Котельникова И.А. К вопросу о генезисе фєдоровской и черкаскульской культур (по материалам погребального обряда) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2001. № 3. С. 74-75.

⁶ Потапов В.В. О культурной атрибуции памятников финала поздней бронзы Нижнего Подонья // II Городцовские чтения. Труды Государственного исторического музея.

Історія племен зрубної спільності завершується з утвердженням білозерських пам'яток на Дніпрі й іванівських на Волзі. З цього часу в степовій смузі Східної Європи має місце істотне скорочення населення, пов'язане з міграцією протомідоперсів на південь. Саме в цей час присутність зрубного населення фіксується від Каспійського моря до Надкубанья. В такій ситуації, рух до Іранського нагір'я міг відбуватися вздовж обох берегів Каспію – через Копет-Даг і Дербентські ворота¹.

Доба фінальної бронзи в Надчорномор'ї пов'язана з утвердженням тут білозерської культури. Пам'ятки останньої відділяють світ зрубних культур від доби раннього заліза. Даний факт вимагає внесення коректив до генези ранньокочівницьких культур кіммерійців, скіфів і савроматів. Допоки ареал білозерської культури обмежували Західним Надчорномор'ям та Наддніпряниною, дослідники вважали, що десь на сході зрубна культура доживала до раннього залізного віку². Однак, кропіткий пошук комплексів доби фінальної бронзи на схід від річки Молочної до передгір'їв Кавказу дозволяє говорити лише про існування східного локального варіанту білозерської культури на просторі від Нижнього Дону до Північного Кавказу. Зараз триває накопичення нового матеріалу³.

Розрідженість білозерського культурного простору сприяла проникненню в степ чужорідних груп населення. Зокрема на Кубані та в дельті Дону утвердилися невеликі групи населення коб'яківської культури, а в середній течії Сіверського Дінця утвердилося бондарихінське населення. Майбуть, у зв'язку з цими подіями припиняється розробка міднорудних

Москва, 2005. Вып. 145. С. 140.

¹ Потапов В.В. К вопросу о финальной дате срубной культуры // Бронзовый век Восточной Европы: Характеристика культур, хронология и периодизация. Самара, 2001. С. 228.

² Шарафутдинова Є.С. Новые материалы по эпохе энеолита и бронзы в степном Прикубанье // КСИА. 1983. № 176. С. 17.

³ Ванчуров В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье: проблема формирования белозерской культуры. Киев, 1990. С. 45-47.

копалень на Донецькому кряжі¹.

Білозерські комплекси наближаються до Волги із заходу, а на схід від неї в цей час побутували пам'ятки нурського типу, які займали простори Заволжя від Каспійського моря до р. Самари. Самарські археологи датують нурські пам'ятки доби фінальної бронзи². Проте Н.К. Качалова висловлювала аргументи на користь омолодження пам'яток нурського типу та синхронізації їх з ранньокочівницькими похованнями чорногорівської групи чи так званого «перехідного періоду»³. Хоча цю синхронізація сприйнята багатьма фахівцями, В.В. Отрощенко вважає її некоректною, позаяк нурські селища репрезентують останню фазу осілості в степу, а чорногорівські поховання першу (таборову) фазу кочовницької культури. Співіснування таких протилежних способів життя в одній екологічній ніші видається неможливим. Дослідник також висловив додаткові аргументи на користь датування пам'яток нурського типу добою фінальної бронзи⁴.

Доба пізньої бронзи (XVII/XVI–X ст. до н. е.) позначена активізацією етнічних процесів. Саме серед старожитностей цього періоду дослідники шукають прабатьківщину слов'ян на просторах, обмежених р. Одером на заході та Середнім і Верхнім Дніпром на сході, Карпатами на півдні та Балтійським морем на півночі. На північному сході окресленого ареалу локалізується й прабатьківщина балтійських народів (литовці, латиші, пруси). Цю територію в XVII–XIII ст. до н. е. заселяли племена тшинецько-комарівської культурно-історичної області, з якою фахівці пов'язують

¹ Буйнов Ю.В. Срубная культурно-историческая общность... С. 224.

² Ромашко В.А. Культурно-хронологическая интерпретация понятия «поздний бронзовый век» в украинской археологии (к вопросу о месте срубной и срубно-белозерской культур в периодизации эпохи бронзы) // Бронзовый век Восточной Европы. Самара, 2001. С. 50-53; Потапов В.В. О культурной атрибуции памятников... С. 142.

³ Качалова Н.К. Ранний горизонт срубных погребений Нижнего Поволжья // СА. 1978. № 3. С. 46.

⁴ Отрощенко В.В. Проблемы периодизации культур... С.225.

праслов'яно-балтську мовну спільність¹. Носії східнотшинецької, комарівської та сосницької культур поглинають на півночі нечисленне населення КБК й поширюються правобережним Лісостепом та Поліссям на схід аж до Середнього Подесення². Це було землеробсько-скотарське населення, яке вело осілий спосіб життя у невеликих поселеннях, де налічувалося по 10–20 жител на палях. Небіжчиків праслов'яно-балти ховали на ґрунтових могильниках під невеликими курганами за обрядом кремації. Рідше трапляються інгумації. Для тшинецького посуду була характерна тюльпаноподібна форма з прокресленим, пружковим та накольчастим оздобленням. На заключному етапі доби пізньої бронзи (XII-X ст. до н. е.) східнотшинецька культура змінюється білогрудівською та чорноліською, які продовжують праслов'янську лінію розвитку на лісостеповому Правобережжі України³.

Сосницька культура у Дніпро-Деснянському межиріччі розвивалася паралельно із східнотшинецькою. С.С. Березанська схильна вбачати у носіях сосницької та наступної за нею лебедівської культур лінію розвитку прабалтського етносу. Процес розрізнення праслов'янської та прабалтської мовних спільностей, який мав місце в другій половині II тис. до н. е., ймовірно, відбився на відмінностях між пам'ятками Правобережного та Лівобережного Полісся за доби пізньої бронзи⁴.

Сусідами балтів-слов'ян на півдні лишалося давньоіранське населення степової смуги та лівобережного Лісостепу. Племена КБК відчували тиск не лише з боку праслов'ян з північного заходу, але й зі сходу, коли до басейну Сіверського Дінця просунулися з Середнього Дону групи людності

¹ Лучинский Н.Д. Тшинецкий культурный круг в проблеме этногенеза славян // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. Москва, 2018. № 2. С. 89-96.

² Березанская С.С. Средний период бронзового... С. 127.

³ Лучинский Н.Д. Тшинецкий культурный круг... С. 96.

⁴ Березанская С.С. Средний период бронзового... С. 129.

покровської зрубної культури. Остання сформувалася на базі пасіонарних носіїв синташтинської та доно-волзької абашевської культур, після відходу індоаріїв на південь до Азії¹.

Давньоіранське населення займалося переважно осілим скотарством, видобутком та обробкою металів. У результаті взаємодії населення КБК та покровської зрубної культури сформувалася бережнівсько-маївська зрубна культура на степових просторах поміж Дніпром та Волгою (XV–XIII ст. до н. е.). Проникали «зрубники» й на правий берег Дніпра, піднімаючись до широти Києва, де вступали в контакти з праслов'янським населенням східнотшинецької культури. Сюди вони довозили руду, метал у зливках та готові вироби з бронзи з Донецького гірничо-металургійного центру. Мідно-рудні поклади Донбасу розробляло населення бережнівсько-маївської зрубної культури².

У другій половині II тис. до н. е. активізуються впливи прафрако-іллрійського населення Карпатського басейну на південно-західні регіони України. Носії культури Ноа розселяються у Верхній Наддністрянщині – ареалі комарівської культури, а також займають середню течію цієї ріки. Між Дніпром та Прутом пам'ятки пізнього етапу КБК завдяки західним та східним впливам трансформуються у сабатинівську культуру³. З бронзовим віком Угорщини було пов'язане населення Закарпаття доби пізньої бронзи (культура Фелшьосьоч-Станове). Рання та середня фази доби пізньої бронзи співпадають з встановленням сприятливих кліматичних умов у Центрально-Східній Європі - вологою і теплою погодою. Відповідно, у проміжок часу з 1700 до 1200 рр. до н. е. спостерігається максимальна щільність заселення всіх регіонів України. Кількість пам'яток культур доби пізньої бронзи

¹ Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Вип. 9 Луганськ, 2009. С. 74.

² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961. С. 228–246.

³ Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев, 1982. С. 34.

обчислюється тисячами¹.

Заключний період доби бронзи на півдні Східної Європи репрезентують білозерська культура та пам'ятки нурського типу, які передують переходу до кочового способу життя іраномовних мешканців степу. Білозерська культура, як спадкоємець БМЗК та Сабатинівки, у розширеному її розумінні (від Дунаю до Нижнього Дону та Північного Кавказу) стає базовим підґрунтям для формування чорногорівської групи пам'яток кіммерійської культури. О.Р. Дубовська провела ретельний аналіз інвентарного комплексу чорногорівської культури. З 79-ти врахованих категорій і типів речей, 47% мають «білозерсько-пізньозрубні» прототипи, 38% – власне чорногорівських та 15% – імпорتنі². Наведені дані доволі впевнено засвідчують участь місцевого компонента у формуванні культури ранніх кочівників. Лише термінологічно мову слід вести щодо прототипів БМЗК та білозерської культури, пам'ятаючи, що це два різні, хоча й пов'язані між собою генетично явища. Відтак, ніколи не було поховального ритуалу «пізньозрубної (білозерської) культури», позаяк поховальний обряд БМЗК другого періоду, комплекси якого формально можуть претендувати на термін «пізньозрубні», помітно різняться від ритуалу білозерської культури³.

І.Н. Шарафутдінова, порівнюючи антропологічні серії КБК, «зрубників» Надчорномор'я, білозерців та скифів, проводить лінію більшої схожості між КБК і скіфами степу та між «зрубниками», білозерцями та скіфами лісостепу⁴. С.А. Скорий доводить присутність іранського компонента в

¹Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986. С. 80.

² Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры // Археологический альманах. 1993. № 2. С. 74.

³ Кривцова-Гракова О. А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане // КСИИМК. 1948. Вып. 26. С. 85.

⁴ Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев, 1982. С. 76-77.

лісостепу за кіммерійської та скіфської доби¹, а В.Ю. Мурзін визнає роль місцевого надчорноморського компонента в формуванні Скіфії (1990)². Отже постановка питання про внесок населення БМЗК у формування культур історичних кіммерійців, скіфів та савроматів видається доволі коректною.

Матеріали розглянуті в даному розділі засвідчують складну етногенетичну ситуацію в кінці бронзової доби в басейні Сіверського Дінця, як і в цілому на теренах сучасної України. В цей час тут були представлені пам'ятки населення, яке різнилося за етнічним складом і способом ведення господарства.

¹ Скорый С.А. Кочевники предскифской и скифской эпохи в Днепровской Правобережной Лесостепи (вопросы этнокультурной истории): дис... д-ра ист. наук. Киев, 1996. С.302.

² Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. Киев, 1984. С. 13.

Висновки

Після виділення на початку ХХ століття В.О. Городцовим зрубної культури, вона зайняла провідне місце у тематиці археологів, які займаються проблемами бронзової доби. Особливо великий обсяг матеріалів культури було отримано унаслідок величезних за обсягами розкопок у зонах меліоративного будівництва, що призвело до її перейменування в зрубну культурно-історичну область/спільність. Самі терміни «зрубна культурно-історична область» та «зрубна культурно-історична спільність», запропоновані, відповідно, М.Л. Мерпертом та Є.М. Чернихом і відбивали нове, глибше розуміння сукупності «зрубних» пам'яток. «Спільність/область» (поняття практично тотожні) передбачають наявність декількох археологічних культур у своєму складі, що дозволяло утримувати нововиділені культури в системі зрубної спільності/області. З іншого боку, розпочався й термінологічний різнобій, бо, крім груп прихильників зрубних спільності та області, лишалися дослідники, що продовжували вживати термін «зрубна культура». Глиняний посуд становить основну частину матеріальних залишків, що добуваються в ході польових досліджень поселень і курганних поховань бронзової доби. Це в повній мірі стосується й керамічного матеріалу зрубного населення в басейні Сіверського Дінця.

В ході дослідження нами було визначено, що носії зрубної культури використовували керамічний посуд, який можна розподілити на 9 груп, в кожній із яких виділялося кілька видів. Найбільш поширеним типом посуду на були: банки з вигнутим краєм, банкоподібні посудини з прямим бортиком, слабопрофільовані посудини, горщики зі слабо відігнутих вінцем, горщики з відігнутих вінцем. Верхня частина посуду в більшості випадків прикрашалася зубчастими штампом у комбінації з різного роду ямок і вдавлень. Дінця посудин різноманітні: плоскі, сплюснені й круглі. Внутрішня

й зовнішня поверхня таких посудин часто прикрашалася зубчастим штампом або щіпочкою.

Стратиграфічні спостереження й аналіз кераміки вказують, що носії студенокського типу влилися до складу місцевого населення пізньозрубної і мар'янівської культур, що привело до остаточного формування пам'ятників малобудковського типу. На цій основі трохи пізніше виникає бондарихинська культури фінального етапу бронзової доби.

У керамічному комплексі яскраво представлені практично всі технічні прийоми орнаменту кераміки, яка притаманна періоду бронзи на теренах сучасної України. Найбільш популярні прийоми нанесення орнаменту: відтиски штампу та шнуру, пальцеві вдавлення, нігтьові вдавлення, наліпний валік, перлини, а також комбінований орнамент цих елементів. Основні мотиви представлені трикутниками, косою сіткою, зигзагом або ламаною лінією, спіральним візерунком.

Додаткова обробка матеріалів зрубної КІС дала можливість впевнено стверджувати про хронологічні та етнокультурні відмінності між цими матеріалами та бондарихинською культурою. Межа між ними пролягає приблизно на рубежі XIII-XII ст. до н. е. Вони мають і різне походження. Зрубна традиція пов'язана з Нижнім Поволжям, а бондарихинська – з Лівобережним Поліссям.

Список джерел та літератури

1. Буйнов Ю.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботи Сіверсько-Донецької археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1986 р. Харків, 1986 // Архів МАССУ. Ф. № 1. Оп. № 4. Спр. № 11. 27 л.
2. Буйнов Ю.В., Дегтяр А.К. Звіт з ілюстративним матеріалом про розвідки та розкопки на території Харківської області у 1987 р. Харків, 1987р. // Архів МАССУ. Ф. № 1. Оп. № 4. Спр. № 13. 30 л.
3. Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов // ВДИ. 1950. № 2. С. 37-47.
4. Артамонов М.И. Раскопки курганов в долине р. Маныча // СА. 1937. № 5. С. 93-132.
5. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1986. С. 5-43.
6. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1986. 163 с.
7. Березанская С.С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железного века в бассейне Сейма // КСИИМК. 1957. Вып. 67. С.28-35.
8. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. 1960. № 4. С. 26-41.
9. Березанская С.С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. Киев: Наукова Думка, 1990. 152 с.
10. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. 211 с.
11. Беседин В.И. Воронежская культура эпохи бронзы // Эпоха бронзы Восточно-Европейской лесостепи. Воронеж: ВГУ, 1984. С. 60-77.
12. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и

- методика изучения. Москва: Наука, 1978. 275 с.
13. Бобринский А.А. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. Куйбышев: КГУ, 1986. 186 с.
 14. Бобринский А.А., Васильева И.Н. О некоторых особенностях пластического сырья в истории гончарства // Проблемы древней истории Северного Прикаспия. Самара: Пирса, 1998. 204 с.
 15. Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1985. Т. 1. 443 с.
 16. Братченко С.Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Донецк, 1989. С. 27-29.
 17. Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев: Наукова думка, 1977. С. 21-42.
 18. Братченко С.Н., Кияшко В.Я., Чередниченко Н.Н. Курганы эпохи бронзы у х. Ливенцовка // Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг. Киев, 1967. С. 210-231.
 19. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Киев: Наукова думка, 1976. 216 с.
 20. Братченко С.Н. Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона: автореф. дис. канд. ист. наук. Киев: Наукова думка, 1969. 24 с.
 21. Буйнов Ю.В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // ВХНУ. 2000. Вип. 32. С. 4-12.
 22. Буйнов Ю.В. Срубная культурно-историческая общность и бондарихинская культура: вопросы хронологии и взаимосвязей // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и

- переодизация. Самара, 2001. С. 218-226.
23. Буйнов Ю.В. Студенокская группа памятников // Проблемы археологии. Восточной Европы. К 85-летию Б.А. Шрамко. Харьков, 2008. С. 42-55.
 24. Галкин Л.Л. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья // СА. 1977. № 3. С. 192-199.
 25. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. 1973. № 1. С. 109-117.
 26. Геннинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). Киев: Наукова думка, 1990. 204 с.
 27. Городцов В.А. Бытовая археология. Москва, 1910. 270 с.
 28. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII АС. Москва, 1905. Т. 1. С. 174-225.
 29. Горбов В.Н., Усачук А.Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен. Донецк: ДГУ, 1993. № 2. С. 118-134.
 30. Граков Б.Н. Ранний железный век. Москва: Наука, 1977. 156 с.
 31. Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабино III // КСИА. 1957. Вып. 7. С. 40-45.
 32. Евдокимов Г.Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Донецк, 1979. С. 45-48.
 33. Екимов Ю.Г., Беседин В.И. К вопросу о памятниках заключительного этапа эпохи бронзы в лесостепном Подонье // Археология восточно-европейской лесостепи. Воронеж, 1980. С. 79-84.
 34. Евдокимов Г.Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы.

- Донецк, 1979. С. 45-48.
35. Каргин Ю.Ю. Варианты орнаментов срубной культурно-исторической общности и критерии их выделения // Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века. Уфа, 2006. С. 77-92.
36. Качалова Н.К. О локальных различиях в лесостепной срубной культуре // АСГЭ. 1977. Вып. 18. С. 23-28.
37. Качалова Н.К. Ранний горизонт срубных погребений Нижнего Поволжья // СА. 1978. № 3. С. 44-56.
38. Кияшко В.Я. Параллели развития погребальных обрядов эпохи ранней бронзы в Приазовье и на Западном Кавказе // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Донецк, 1979. 49-60.
39. Кияшко А.В. Ранний этап катакомбной культуры на Нижнем Дону: автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1990. 26 с.
40. Клейн Л.С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии. Москва, 1970. С. 165-179.
41. Клейн Л.С. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблемы выделения археологических культур // СА. 1962. № 2. С. 26-28.
42. Клейн Л.С. О хронологических и генетических взаимоотношениях локальных вариантов катакомбной культуры // Исследования по археологии СССР. Ленинград, 1961. С. 69-79.
43. Ковальова І.Ф. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. 1976. № 20. С. 3-22.
44. Ковальова І.Ф. Срубные погребения с наборами альчи́ков // Исследования по археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1990. С. 59-71.
45. Кривцова-Гракова О.А. Генетическая связь ямной и катакомбной культур // Труды ГИМ. 1938. Вып. 8. С. 33-38.
46. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху

- поздней бронзы // МИА. 1955. № 46. С. 34-48.
47. Кривцова-Гракова О.А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане // КСИИМК. 1948. Вып. 26. С. 76-85.
48. Кудлай Ю.В. Зоряна піктограма бронзового віку Донбасу // Наше небо. Київ, 1999. Т. 2. С. 24-27.
49. Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. Москва: Наука, 1981. С. 101-125.
50. Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревіч М.Л. Михайлівське поселення. Київ: Наукова думка, 1962. 246 с.
51. Латынин Б.А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ. 1964. № 6. С. 53-71.
52. Лесков А.М. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы по истории племен бронзового века Северного Причерноморья // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР Киев, 1967. С. 7-19.
53. Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1994. 21 с.
54. Литвиненко Р.А. К оценке культуры многоваликовой керамики // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). Донецк, 1996. С. 65-71.
55. Литвиненко Р.А. Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона (по погребальным памятникам Северского Донца) // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи». Воронеж, 2000. С. 90-91.
56. Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Луганськ, 2009. Вип. 9. С. 44-90.
57. Лучинский Н.Д. Тшинецкий культурный круг в проблеме этногенеза

- славян // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. 2018. № 2. С. 89-96.
58. Малов Н.М., Кочерженко О.В. Первичная классификация керамики срубных погребений правобережных районов пограничья степи-лесостепи Нижнего Поволжья // Археология восточно-европейской степи. Саратов, 1989. 246 с.
59. Мамонтов В.И. Об инсигниях власти в погребениях эпохи поздней бронзы из районов Поволжья и Дона // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. Волгоград, 1996. С. 56-71.
60. Матвеев Ю.П. История населения среднедонской катакомбной культуры: автореф. канд. ист. наук. Москва, 1982. 22 с.
61. Матвеев Ю.П., Синюк А.Т. Новые материалы к изучению бронзового века на Среднем Дону // СА. 1977. № 1. С. 139-148.
62. Мелентьев А.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы под Новочеркасском в 1962 году // КСИА. 1966. Вып. 106. С. 92-98.
63. Мерперт Н.Я. Из истории древнеямных племен // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. Москва, 1977. С. 59-76.
64. Мерперт Н.Я., Пряхин А.Д. Срубная культурно-историческая общность эпохи бронзы Восточной Европы и лесостепь // Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1979. С.7-36.
65. Митрофанова В.И. Янохинское поселение срубной культуры на р. Оскол // КСИА АН УССР. 1960. Вып. 9. С. 63-77.
66. Мочалов О.Д. К вопросу о сосудах со знаками срубной культуры лесостепного Заволжья // Вопросы археологии Поволжья. Самара, 2003. Вып. 3. С. 296-310.
67. Мошкова М.А., Федорова-Давыдова Э.А. Работы Цимлянкой экспедиции 1970 года // Археологические памятники Нижнего Подонья. Москва, 1974. Вып. 1. С. 78-84.
68. Отрощенко В.В. «Жреческие» комплексы в системе погребений

- срубной общности // Археологічні дослідження Херсонщини. Херсон, 1993. С. 19-27.
69. Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев, 1990. С. 5-17.
70. Отрощенко В.В. О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры // СА. 1990. № 1. С. 107-112.
71. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічне зіставлення). Київ: Наукова думка, 2001. 209 с.
72. Петриченко О.М., Шрамко Б.А., Солнцев Л.О., Фомін Л.Д. Походження і техніка лиття бронзових казанів раннього залізного віку // Нариси з історії природознавства і техніки. Київ, 1970. Вип. 12. С. 67-78.
73. Писларий И.А. Итоги изучения памятников середины II тыс. до н.э. в донецкой лесостепи // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. Днепропетровск, 1980. С. 58-73.
74. Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 1983. 22 с.
75. Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975. Ч. 1. С. 89-91.
76. Писларий И.Л., Филатов А.П. Тайны степных курганов. Донецк: Донбасс, 1972. 132 с.
77. Погорелов В.И. Ямно-катакомбные погребения Среднего Дона // СА. 1989. Вып. 2. С. 108-123.
78. Полидович Ю.Б., Цимиданов В.В. Сосуды и их орнаментация в системе погребального обряда племен срубной КИО // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Луганск, 1990. С. 85-87.
79. Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры // Труды ГИМ. 1955.

Вып. 24. 178 с.

80. Потапов В.В. К вопросу о финальной дате срубной культуры // Бронзовый век Восточной Европы: Характеристика культур, хронология и периодизация. Самара, 2001. С. 224-229.
81. Потапов В.В. О культурной атрибуции памятников финала поздней бронзы Нижнего Подонья // II Городцовские чтения. Труды Государственного исторического музея. Москва, 2005. Вып. 145. С. 138-150.
82. Пряхин А.Д., Сафонов И.Е. Изучение и оценка памятников эпохи бронзы Доно-Донецкого региона во второй половине XIX – первой половине XX вв. // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. Воронеж, 2003. С. 10-35.
83. Пряхин А.Д. История населения Верхнего и Среднего Подонья во II – начале I тыс. до н. э.: автореф. дис. канд. ист. наук. Воронеж, 1966. 25 с.
84. Пряхин А.Д., Беседин В.И., Левых А.Г., Матвеев Ю.П. Кондрашевский курган. Воронеж: ВГУ, 1989. 108 с.
85. Пряхин А.Д. Поселения абашевской общности. Воронеж: ВГУ, 1976. 168 с.
86. Пузаков Е.В. Каменные сверленные топоры-молотки в верхнем течении р. Северский Донец // СА. 1962. № 1. С. 268-272.
87. Пузаков Е.В. О периодизации памятников эпохи поздней бронзы в бассейне Верхнего Донца // Материалы по археологии Северного Причерноморья. 1962. Вып. 4. С. 194-200.
88. Радзієвська В.С., Шрамко Б.А. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині // Археологія. 1980. № 33. С. 181-189.
89. Ромашко В.А. Культурно-хронологическая интерпретация понятия «поздний бронзовый век» в украинской археологии (к вопросу о месте срубной и срубно-белозерской культур в периодизации эпохи бронзы) // Бронзовый век Восточной Европы. Самара, 2001. С. 50-53.

90. Рыбалова В.Д. Поселение Камянка в Восточном Крыму // АСГЭ. 1974. Вып. 16. С. 19-49.
91. Сафронов И.Е. В.А. Городцов и изучение эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: автореф. дис. канд. ист. наук. Воронеж, 2002. 23 с.
92. Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. Воронеж: ВГПУ, 1996, 362 с.
93. Смирнов А.М. Еще раз о происхождении раннекатакомбных памятников // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Киев, 1981. С. 35-47.
94. Смирнов А.М. Катакомбные культуры Северского Донца: автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1987. 24 с.
95. Телегін Д.Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // Археологічні пам'ятки УРСР. 1956. Т. 6. С. 68-72.
96. Телегин Д.Я., Братченко С.Н. Материалы раннего энеолита, погребения ямной и катакомбной культур // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977. С. 5-12.
97. Телегин Д.Я. Неолитические памятники среднего течения Северского Донца // СА. 1959. № 29. С.159-171.
98. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев: АН УССР, 1961. 248 с.
99. Тощев Г.Н. Катакомбные памятники Крыма // Древности степного Причерноморья и Крыма. Запорожье, 1990. С. 116-127.
100. Урашадзе Н.Е. К семантике прикладного искусства древнего Кавказа и Закавказья // СА. 1973. № 1. С. 56-63.
101. Федоров-Давыдов Г.А. Статистические методы в археологии. Москва: Наука, 1987. 216 с.
102. Фисенко В.А. Учебное пособие по курсу истории СССР. Саратов: СГУ, 1966. 42 с.

103. Формозов А.А. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками // ВДИ. 1953. № 1. С. 193-200.
104. Цетлин Ю.Б. О древнейших культурных традициях предметной изобразительной деятельности человека // Тверской археологический сборник. 1998. Вып. 3. С. 95-110.
105. Цимиданов В.В. Возрастная стратификация общества срубной культуры // МДАСУ. 2008. № 1. С. 120-139.
106. Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. Донецк: ДГУ, 2004. 204 с.
107. Черных Е.Н. Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. Челябинск, 1983. С. 81-99.
108. Черняков И.Т., Тощев Г.Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северно-Западного Причерноморья. Киев, 1985. С. 5-31.
109. Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976. С. 150-172.
110. Шапошникова О.Т. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне // Археологія. 1970. Т. 22. С. 142-151.
111. Шапошникова О.Т. Ингульская культура // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. Ужгород, 1978. С. 6-8.
112. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. 209 с.
113. Шарафутдинова И.Н. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. Днепропетровск, 1987. С. 27-42.
114. Шмаглий Я.М., Черняков И.Т. Курганы степной части междуречья

- Дуная и Днестра // МАСП. Вып. 6. Одесса, 1970. С. 5-115.
115. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи. Киев: Наукова думка, 1987. 215 с.
116. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков: ХГУ, 1962. 402с.
117. Юдин А.И., Матюхин А.Д., Захариков А.П., Касанкин Г.И. Раннесрубные курганные могильники Золотая Гора и Кочетное и проблемы формирования срубной культуры Нижнего Поволжья // Охрана и исследование памятников археологии Саратовской области в 1995 году. Саратов, 1996. 116 с.

ДОДАТКИ

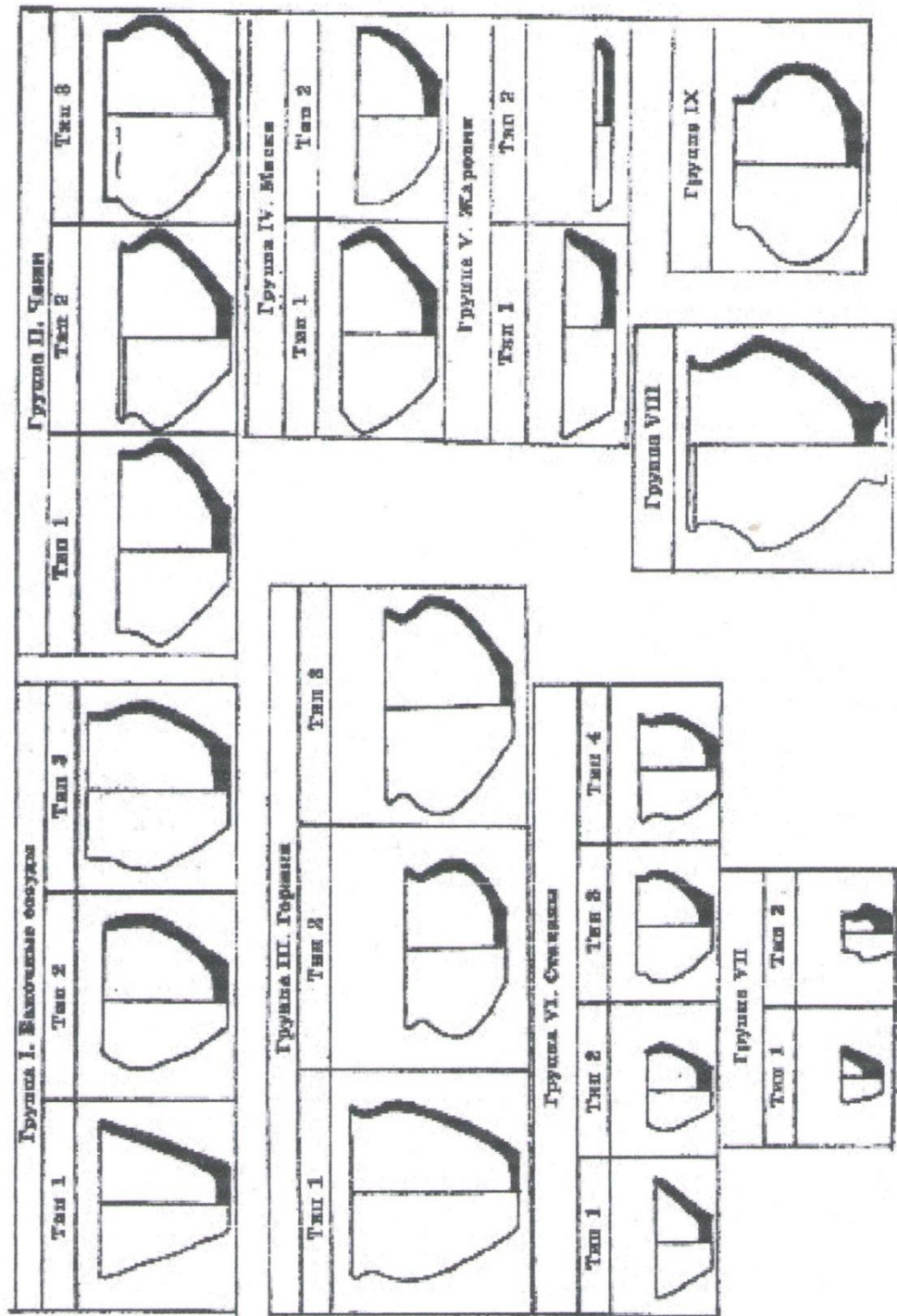

Рис. 1. Схема класифікації зрубної кераміки (за С.І. Берестневим).

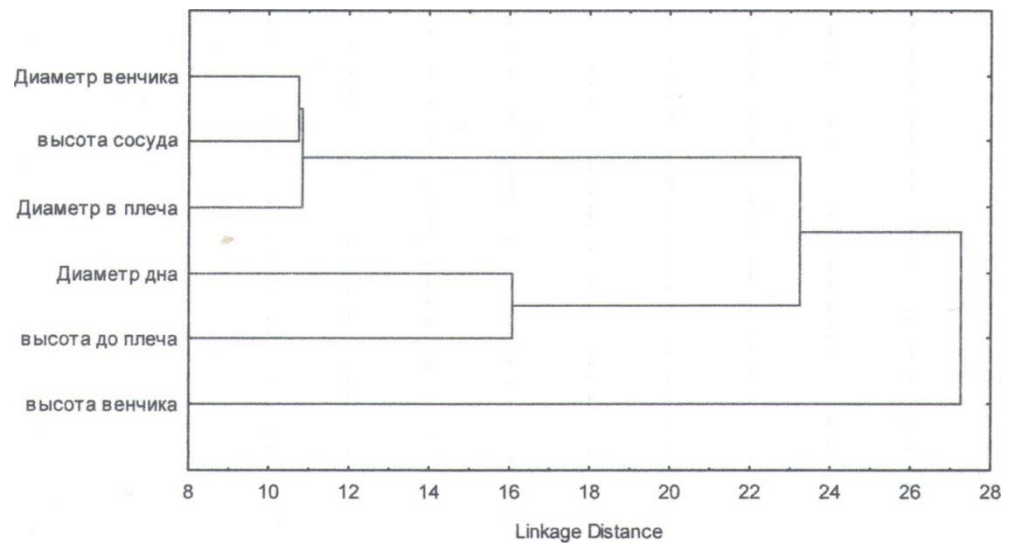
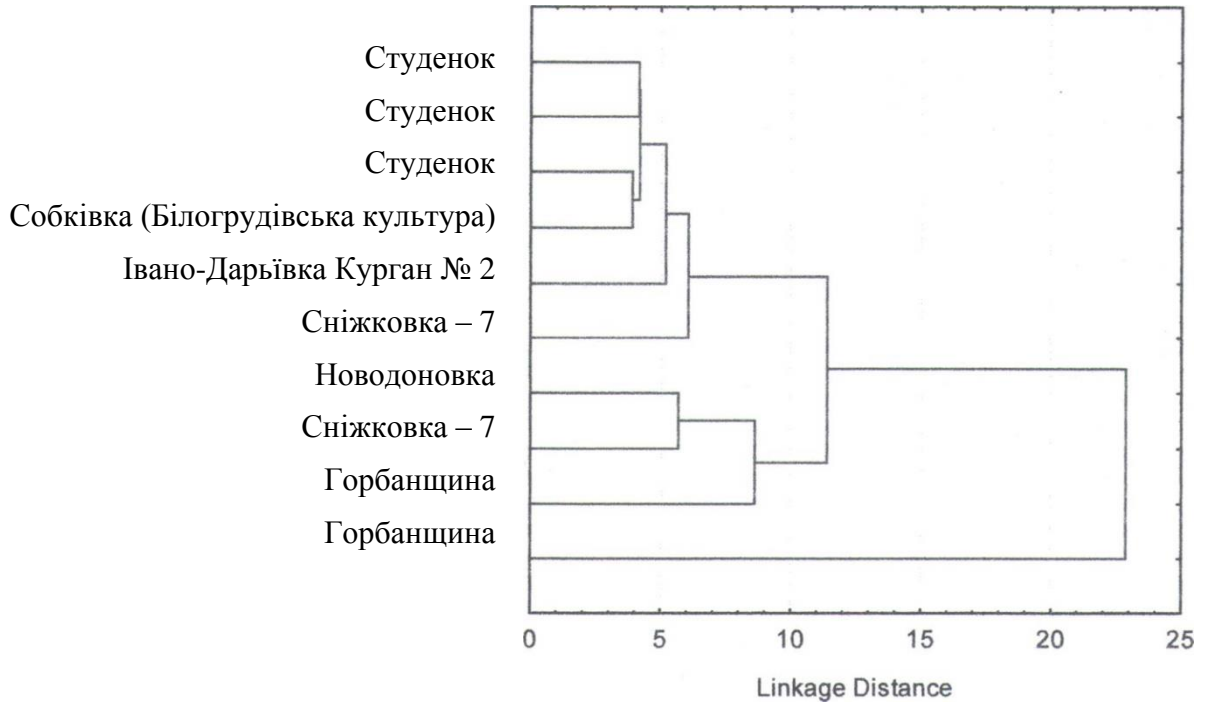

Рис. 2. Результати комп'ютерної обробки матеріалу за допомогою кластерного аналізу:

1. Аналіз ступеню схожості цілих форм посудів
2. Виявлення взаємопов'язаних частин посудини.

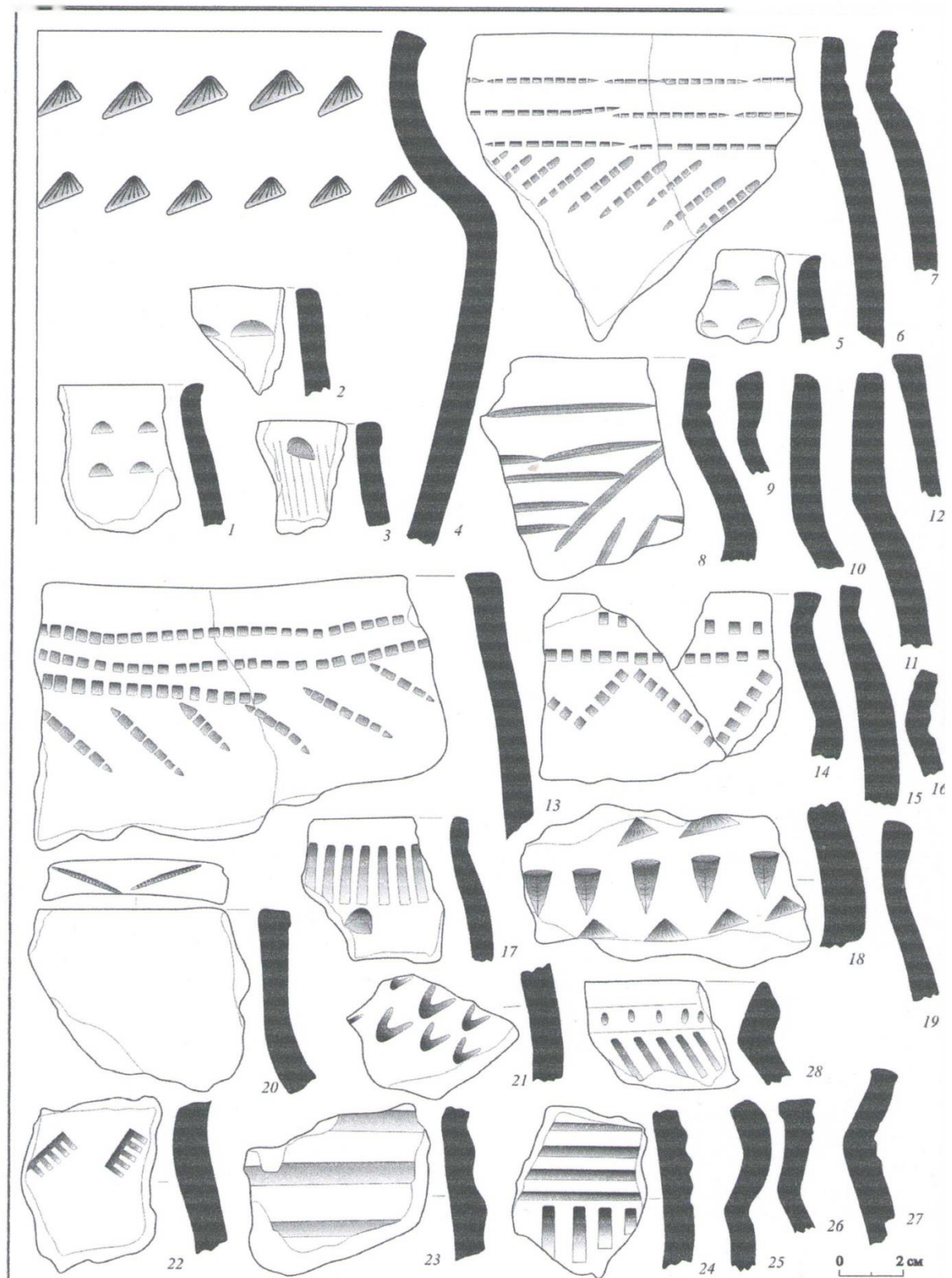

Рис. 3. Кераміка з поселення Макарова Річка (за С.Н. Санжаровим).

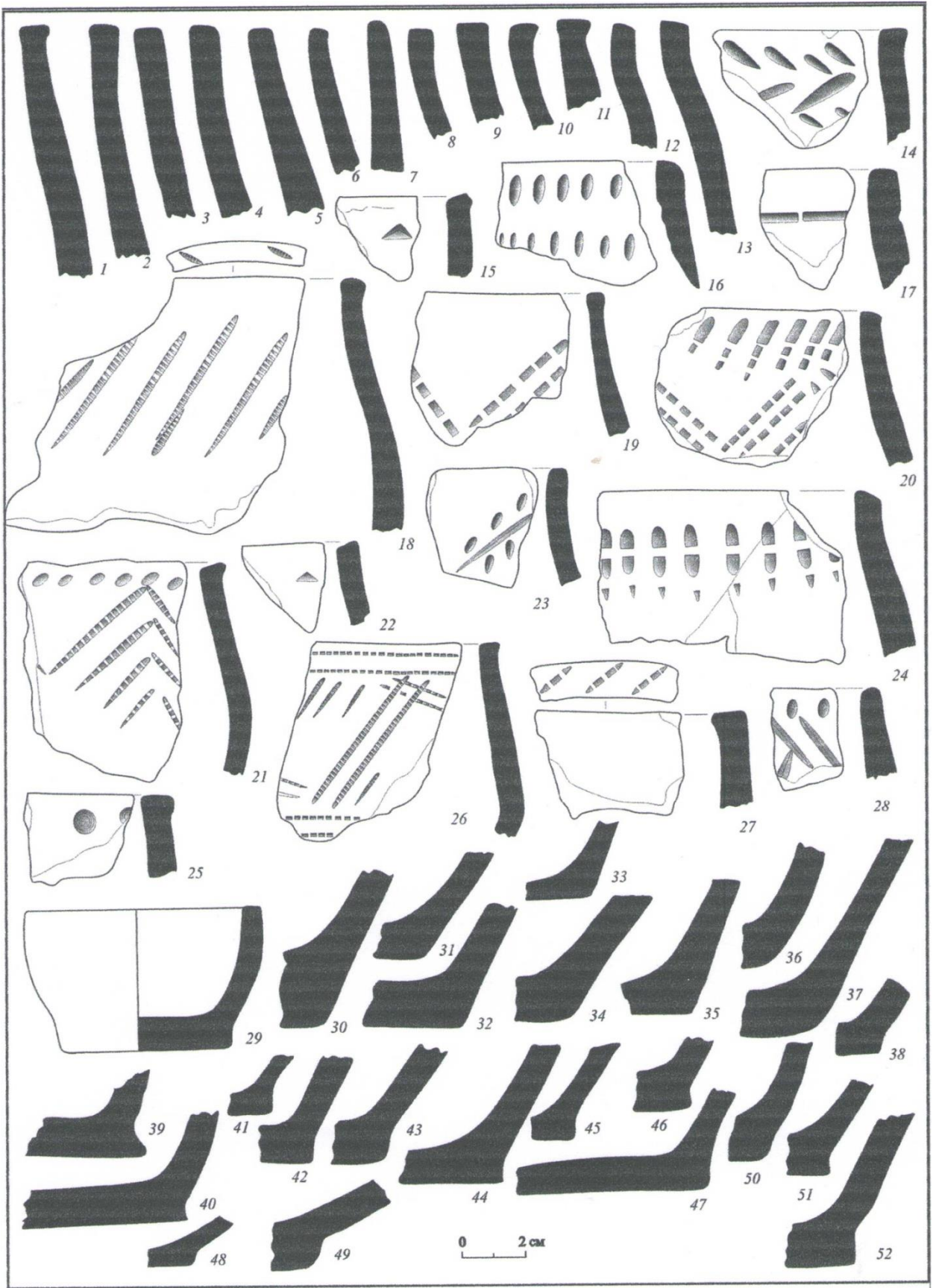

Рис. 4. Кераміка з поселення Макарова Річка (за С.Н. Санжаровим).

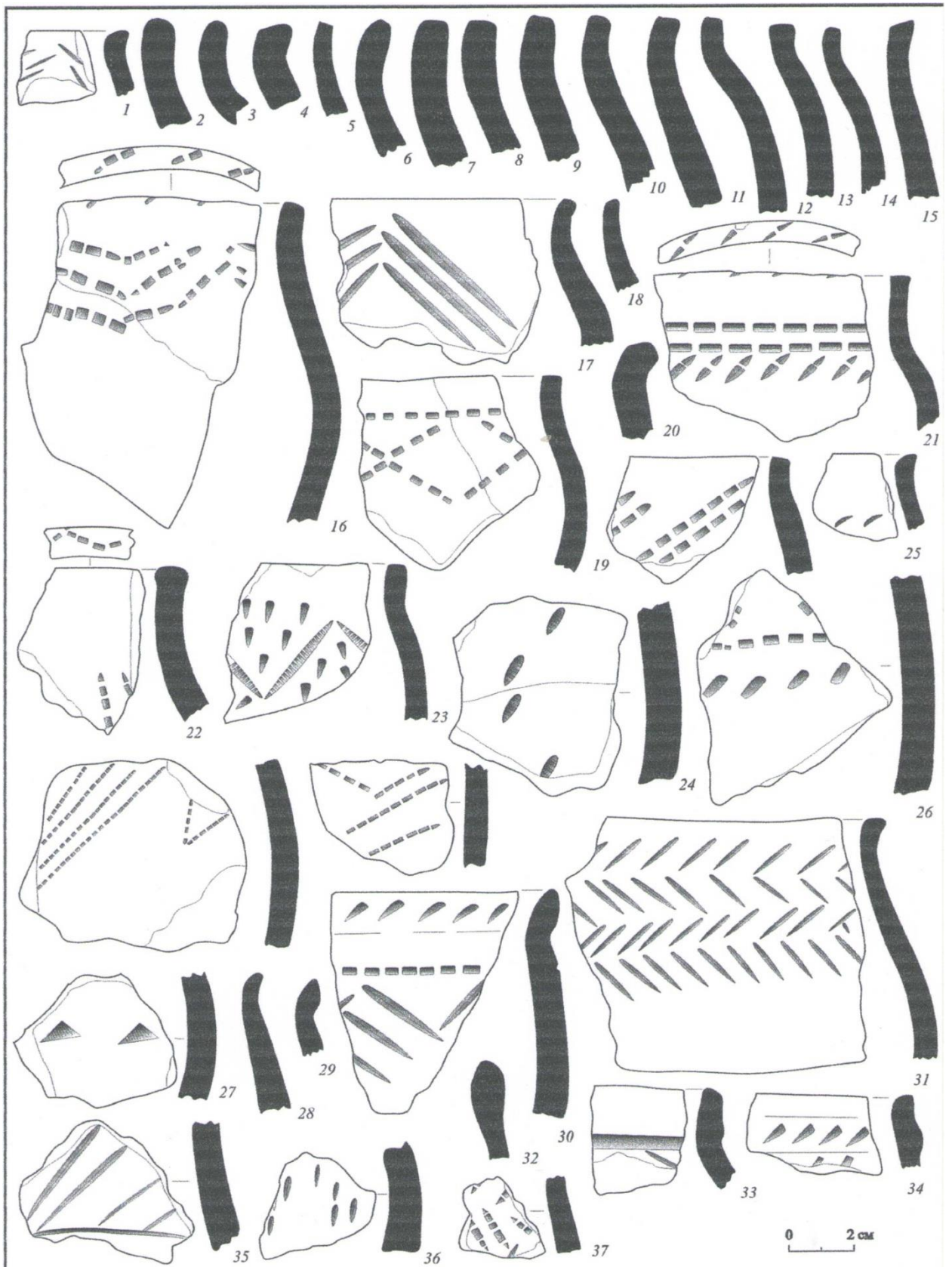

Рис. 5. Кераміка з поселення Макарова Річка (за С.Н. Санжаровим).

Таблиця 1. Питома вага поховань з орнаментованою керамікою у різних регіонах (%)

Регіони	Враховано поховання з посудом	Поховання з орнаментованим посудом серед них (%)
Середнє Подоння	243	58
Нижнє Подоння	293	45,7
Передкавказзя	61	40,6
Український лівобережний лісостеп, лівобережжя Середнього Дінця, верхів'я Калітви	240	57,5
Донбас	648	48,5
Північно-Східне Приазов'я	572	42,5
Орельсько-Самарське міжріччя	330	50
Самарсько-Конкське міжріччя	198	40,4
Дніпровсько-Молочанське міжріччя	245	40,8
Дніпровське Правобережжя	187	34,8
Крим	145	17,9
У цілому	3165	45,2

Таблиця 2. Питома вага поховань з орнаментованим посудом у масивах комплексів трьох рангових рівнів (%)

Регіон	Поховання вищого рангу		Поховання підвищеного рангу		Поховання нижчого рангу	
	Врахован о з посудом	з орнаменто м (%)	Врахован о з посудом	з орнаменто м (%)	Врахован о з посудом	з орнаменто м (%)
	Середнє Подоння	3	100,0	132	66,7	108
Нижнє Подоння	2	100,0	70	57,1	221	41,6
Передкавказзя	-	-	21	46,2	43	37,2
Український лівобережний лісостеп, лівобережжя Середнього Дінця, верхів'я Калітви	3	100,0	103	66,0	134	50,0
Донбас	11	90,9	224	62,9	413	39,5
Північно-Східне Приазов'я	5	80,0	165	57,8	402	35,8
Орельсько-Самарське	5	80,0	135	60,0	190	42,1

Таблиці 1-2. (за В.В. Цимідановим).

Таблиця 3. Питома вага поховань з орнаментованим посудом у масивах комплексів різних вікових та статевих груп (%)

Вікові та статеві групи	Враховано поховань	з орнаментом
0-6 років	120	33,3
7-12 років	61	37,7
13-20 років	26	50,0
21-39 років загалом	193	45,1
21-39 років (чоловіки)	107	47,7
21-39 років (жінки)	74	44,6
40 і більше років загалом	89	53,9
40 і більше років (чоловіки)	66	54,5
40 і більше років (жінки)	17	58,8

Таблиця 4. Питома вага деяких орнаментальних композицій у масивах поховань різних вікових та статевих груп (% від кількості орнаментованого посуду)

Композиції	0-6	7-12	13-20	21-39	21-39	40 і	40 і	21-39	40 і	Ч	Ж
	років	років	років	років	років	більше	більше	років	більше	зага-	зага-
				Ч	Ж	років	років	зага-	років	лом	лом
						Ч	Ж	лом	зага-		
									лом		
Орнамент із домінуючим компонентом	2,5	4,2	7,7	3,6	-	5,1	-	2,1	3,8	3,3	-
Іррегулярний орнамент	7,5	25,0	30,8	3,6	8,8	5,1	-	6,4	5,8	6,5	6,6
Знаки	-	4,2	-	3,6	-	-	-	2,1	-	1,6	1,6
Горизонтальний валик	-	-	-	5,4	5,9	7,7	-	5,3	5,8	8,9	3,3
Зигзаг	10,0	12,5	7,7	14,3	17,6	7,7	-	14,9	7,7	9,8	18,0
Зигзаг з "віями"	2,2	4,2	-	-	2,9	-	-	1,1	-	0,8	1,6
Ряд втискань	15,0	12,5	7,7	25,0	14,7	23,1	45,5	21,3	28,8	21,9	18,0
Два ряди втискань	2,5	16,7	15,4	7,1	8,8	7,7	-	7,4	5,8	5,7	9,8
Три ряди втискань	2,5	-	-	-	8,8	-	-	3,2	-	-	4,9
Фриз	5,0	4,2	-	3,6	-	-	-	2,1	-	2,4	-
трикутників вершинами вгору з правим штрихуванням											
Фриз	-	-	-	1,8	-	5,1	-	1,1	3,8	2,4	1,6
трикутників вершинами вгору з лівою штрихуванням											
«Паркет»	7,5	-	15,4	3,6	5,9	2,6	-	4,3	1,9	4,1	6,6
Меандр	10,0	-	-	1,8	2,9	2,6	-	2,1	1,9	2,4	3,3
Поліфризний орнамент	15,0	8,3	7,7	16,1	14,7	15,9	27,3	14,9	19,2	17,9	16,4
Інші композиції	20,0	8,3	7,7	10,7	8,8	17,9	9,1	11,7	15,4	12,2	8,2

Таблиці 3-4. (за В.В. Цимідановим).

Таблиця 5. Питома вага деяких орнаментальних композицій у масиві поховань служителів культу та носіїв виробничої функції (%)

Композиції	Поховання служителів культу		Поховання носіїв виробничої функції
	З астрагалами	З кремацією	
Орнамент із домінуючим компонентом	1,9	5,6	1,6
Іррегулярний орнамент	15,1	18,5	-
Знаки	3,8	1,9	2,3
Горнзонтальний валик	7,5	9,9	7,7
Зигзаг	7,5	5,6	10,4
Зигзаг з "віями"	1,9	1,9	1,6
Ряд втискань	15,1	3,7	21,9
Два ряди втискань	1,9	5,6	7,0
Три ряди втискань	-	-	1,2
Фриз трикутників вершинами вгору з правим штрихуванням	-	3,7	3,3
Фриз трикутників вершинами вгору з лівою штрихуванням	1,9	3,7	0,7
«Паркет»	1,9	3,7	3,2
Меандр	1,9	-	2,1
Поліфризний орнамент	20,8	9,3	15,8
Інші композиції	18,9	25,9	21,1

Таблиця 6. Орнаментальні композиції у статусних групах (значення провідної ознаки)

Композиції	Поховання служителів культу		Поховання носіїв виробничої функції
	З астрагалами	З кремацією	
Орнамент із домінуючим компонентом	0,6	1,7	0,6
Іррегулярний орнамент	1,3	0,8	-
Знаки	1,4	0,8	1,3
Горнзонтальний валик	0,9	1,2	0,7
Зигзаг	1,0	1,1	1,4
Зигзаг з "віями"	1,1	0,9	1,6
Ряд втискань	1,7	0,9	1,9
Два ряди втискань	0,8	0,7	1,0
Три ряди втискань	0,8	1,1	1,2
Фриз трикутників вершинами вгору з правим штрихуванням	1,2	0,9	0,5
Фриз трикутників вершинами вгору з лівою штрихуванням	1,1	1,0	0,7

лівою штрихуванням			
«Паркет»	0,9	1,1	1,2
Меандр	0,9	1,7	1,1
Поліфризний орнамент	0,7	0,8	0,8
Інші композиції	1,1	0,8	1,1

Таблиці 5-6. (за В.В. Цимідановим).

Таблиця 7. Питома вага деяких орнаментальних композицій у масиві поховань осіб різноманітних рангових рівнів (%)

Композиції	Поховання вищого рангу	Поховання підвищеного рангу	Поховання нижчого рангу
Орнамент із домінуючим компонентом	2,5	3,8	1,6
Іррегулярний орнамент	7,5	5,8	7,2
Знаки	-	-	2,7
Горизонтальний валик	-	5,8	7,2
Зигзаг	10,0	7,7	11,4
Зигзаг з "віями"	2,2	-	1,6
Ряд втискань	15,0	28,8	18,9
Два ряди втискань	2,5	5,8	7,5
Три ряди втискань	2,5	-	1,2
Фриз трикутників	5,0	-	3,1
вершинами вгору з правим штрихуванням			
Фриз трикутників	-	3,8	1,7
вершинами вгору з лівою штрихуванням			
«Паркет»	7,5	1,9	3,3
Меандр	10,0	1,9	2,0
Поліфризний орнамент	15,0	19,2	14,8
Інші композиції	20,0	15,4	17,9

Таблиця 8. Орнаментальні композиції у статусних групах (значення провідної ознаки)

Композиції	Поховання вищого та підвищеного рангу	Поховання нижчого рангу
Орнамент із домінуючим компонентом	1,3	0,7
Іррегулярний орнамент	1,0	1,0
Знаки	1,0	1,0
Горизонтальний валик	0,9	0,7
Зигзаг	1,3	1,1
Зигзаг з "віями"	1,1	0,7
Ряд втискань	0,7	1,9
Два ряди втискань	0,8	0,7
Три ряди втискань	0,8	1,1
Фриз трикутників	0,4	1,6
вершинами вгору з правим штрихуванням		
Фриз трикутників	1,1	1,0
вершинами вгору з лівою штрихуванням		
«Паркет»	0,9	1,6
Меандр	0,7	1,5
Поліфризний орнамент	0,9	0,8
Інші композиції	1,1	0,9

Таблиці 7-8. (за В.В. Цимідановим).

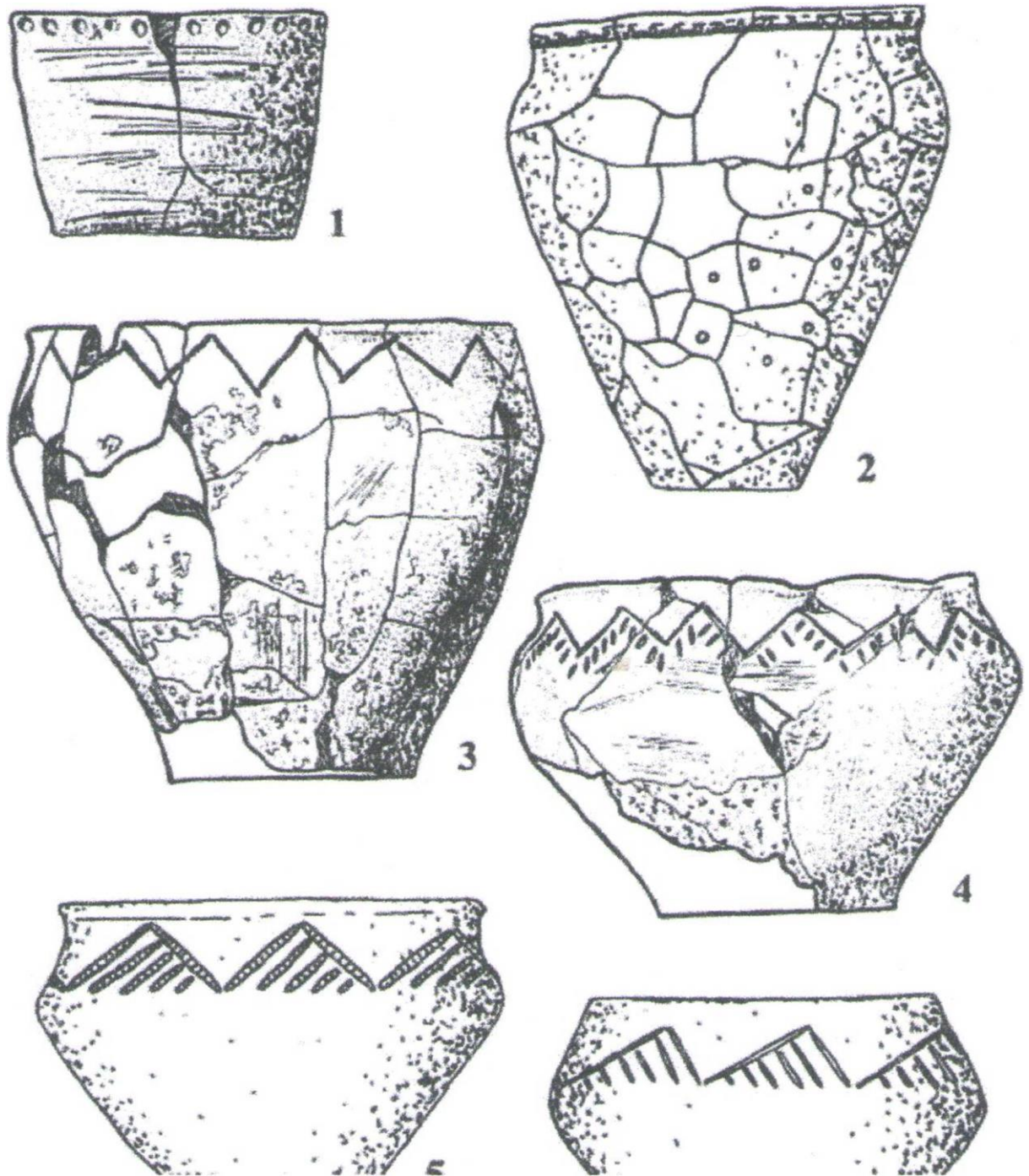

Рис. 6. Типи орнаментатії посуду зрубної культури (за С.С. Березанською).

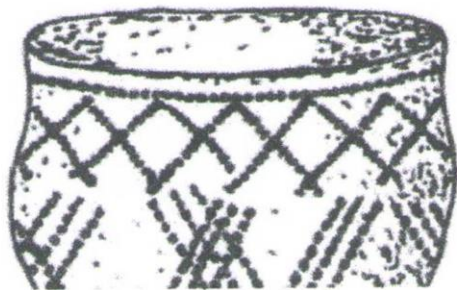
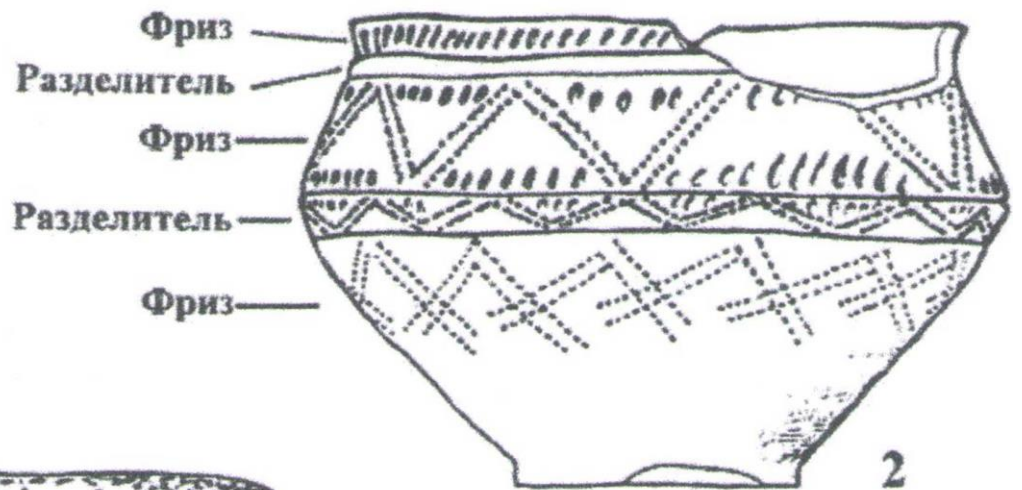
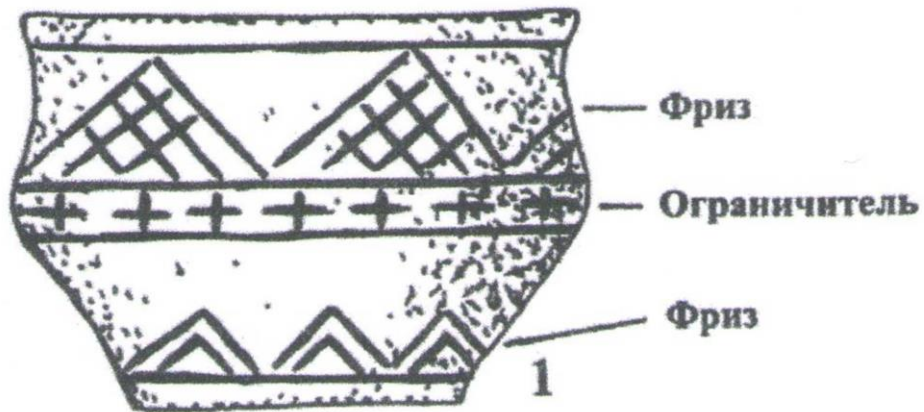

Рис. 7. Типи орнаментації посуду зрубної культури (за С.С. Березанською).

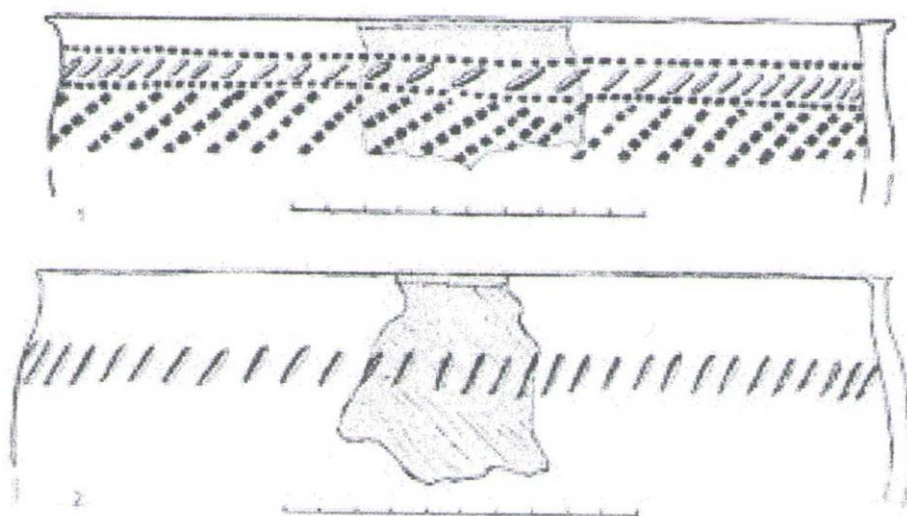

Рис. 3. 1, 2 – фрагменты горшковидных сосудов

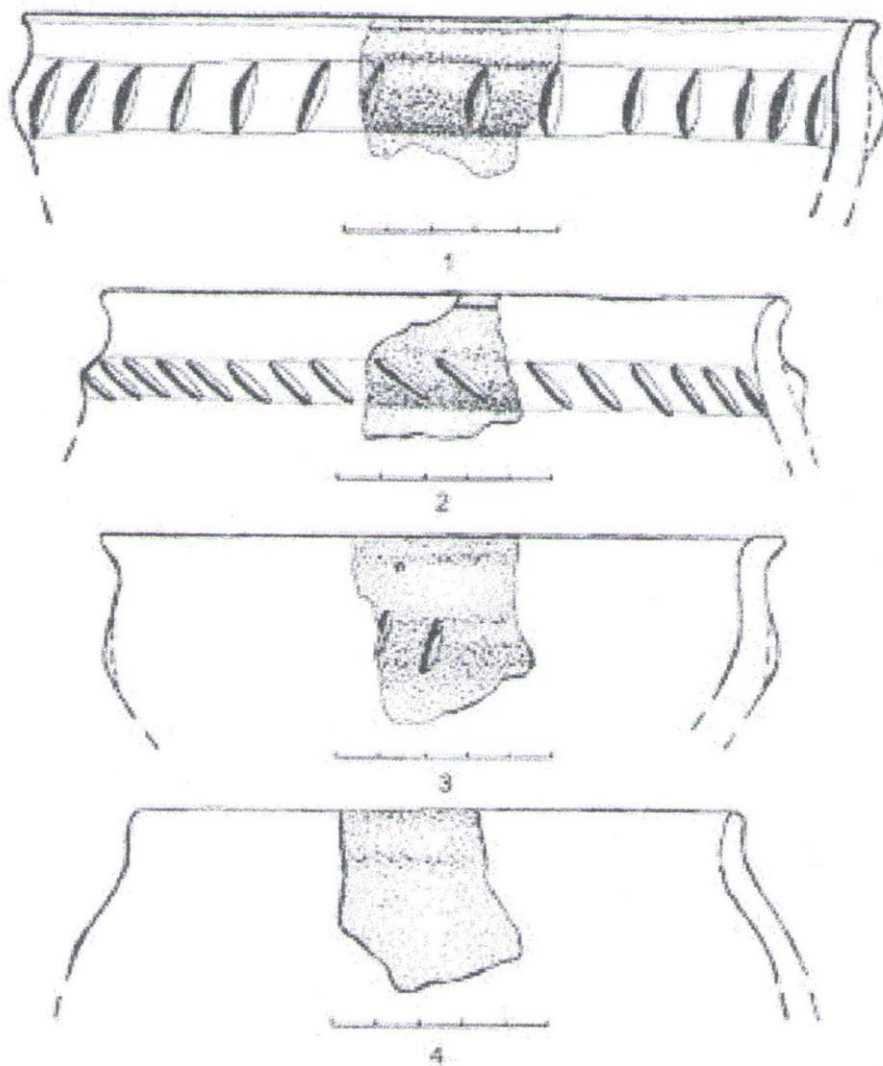

Рис. 8. 1-4 – фрагменти верхніх частин судин горщикоподібної форми, орнаментованих наліпним валиком, вдвплення подального штапу без орнаменту (за С.Н. Санжаровим).

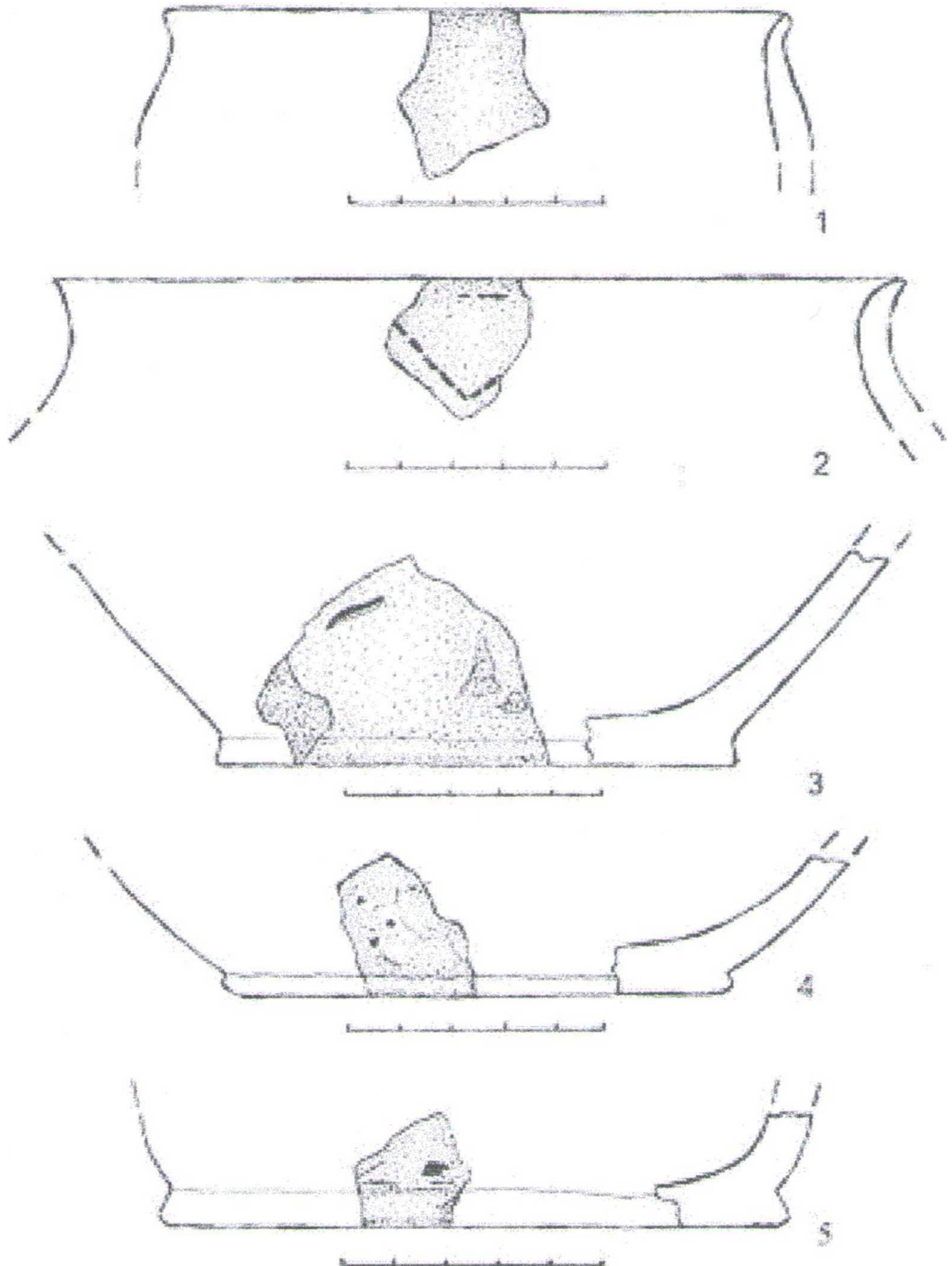

Рис. 9. 1 – фрагмент верхньої частини посуду горщикоподібної форми без орнаменту. 2 – фрагмент верхньої частини посуду горщикоподібної форми, орнаментованого відбитками дрібнозубчастого штампу. 3-5 – фрагменти придонних частин посуду із закраїнами (за С.С. Березанською).

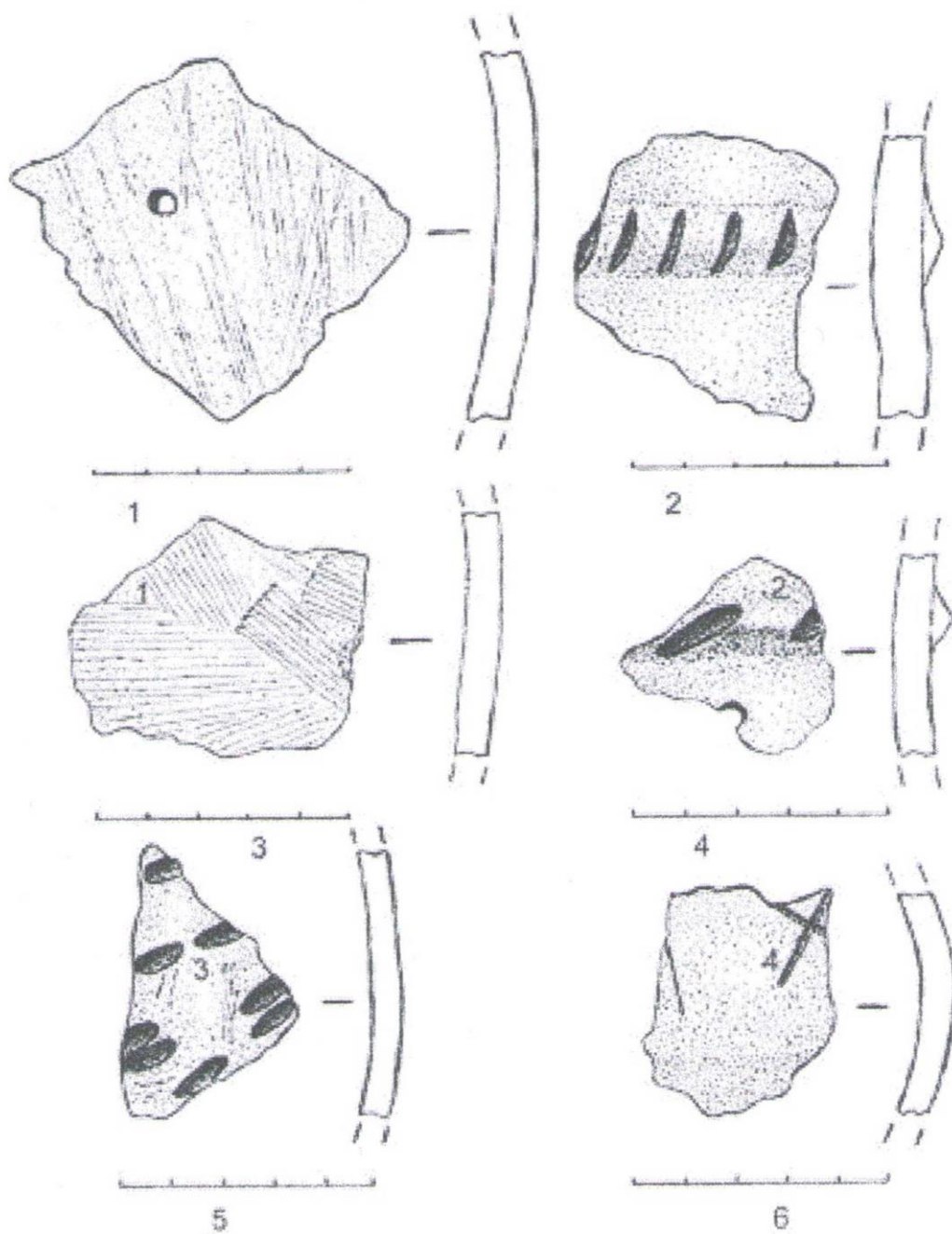

Рис. 10. Фрагменти стінок посуду (за С.Н. Санжаровим).

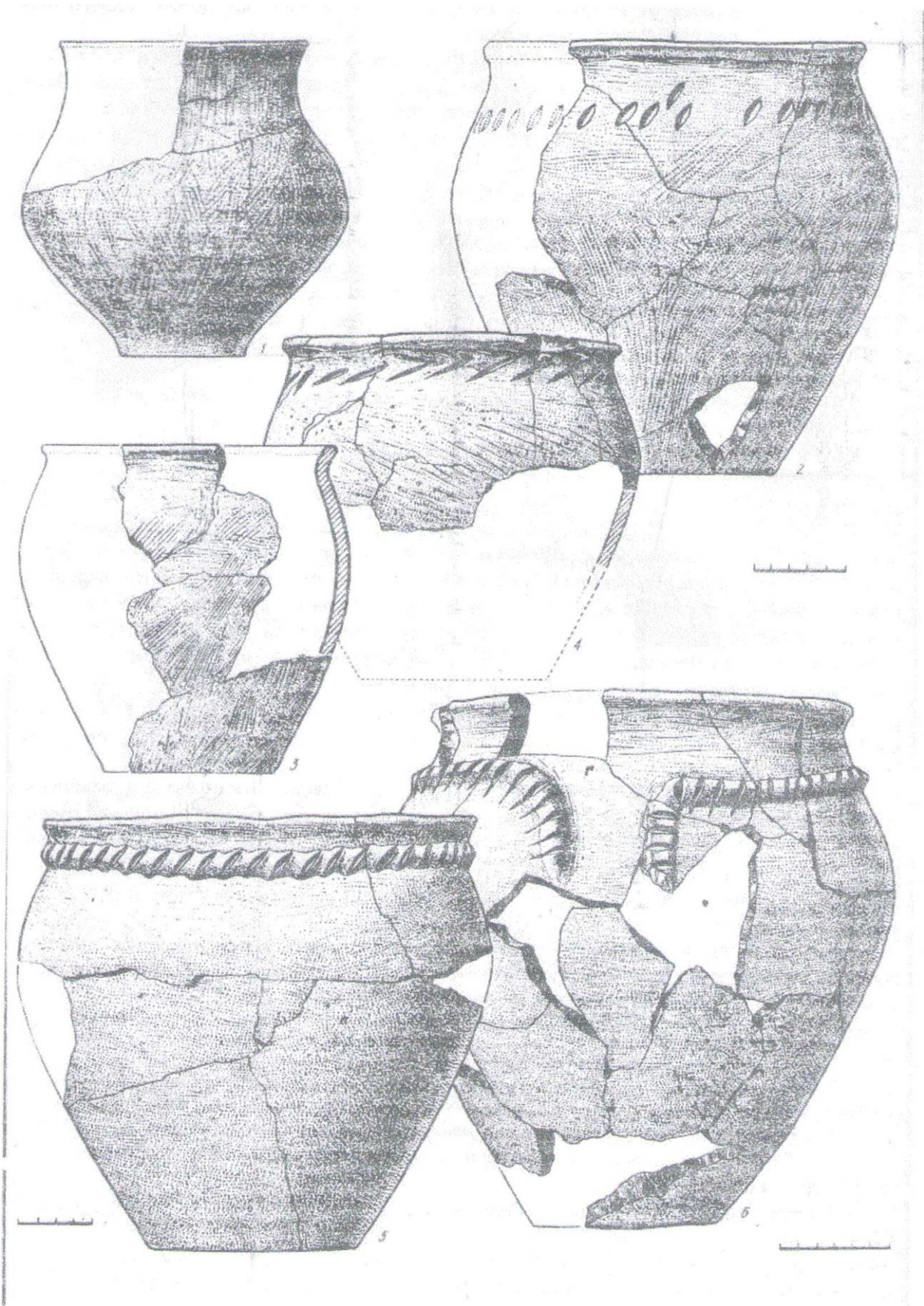

Рис.11. Горщики з поселення Усове Озеро (за С.С. Березанською).

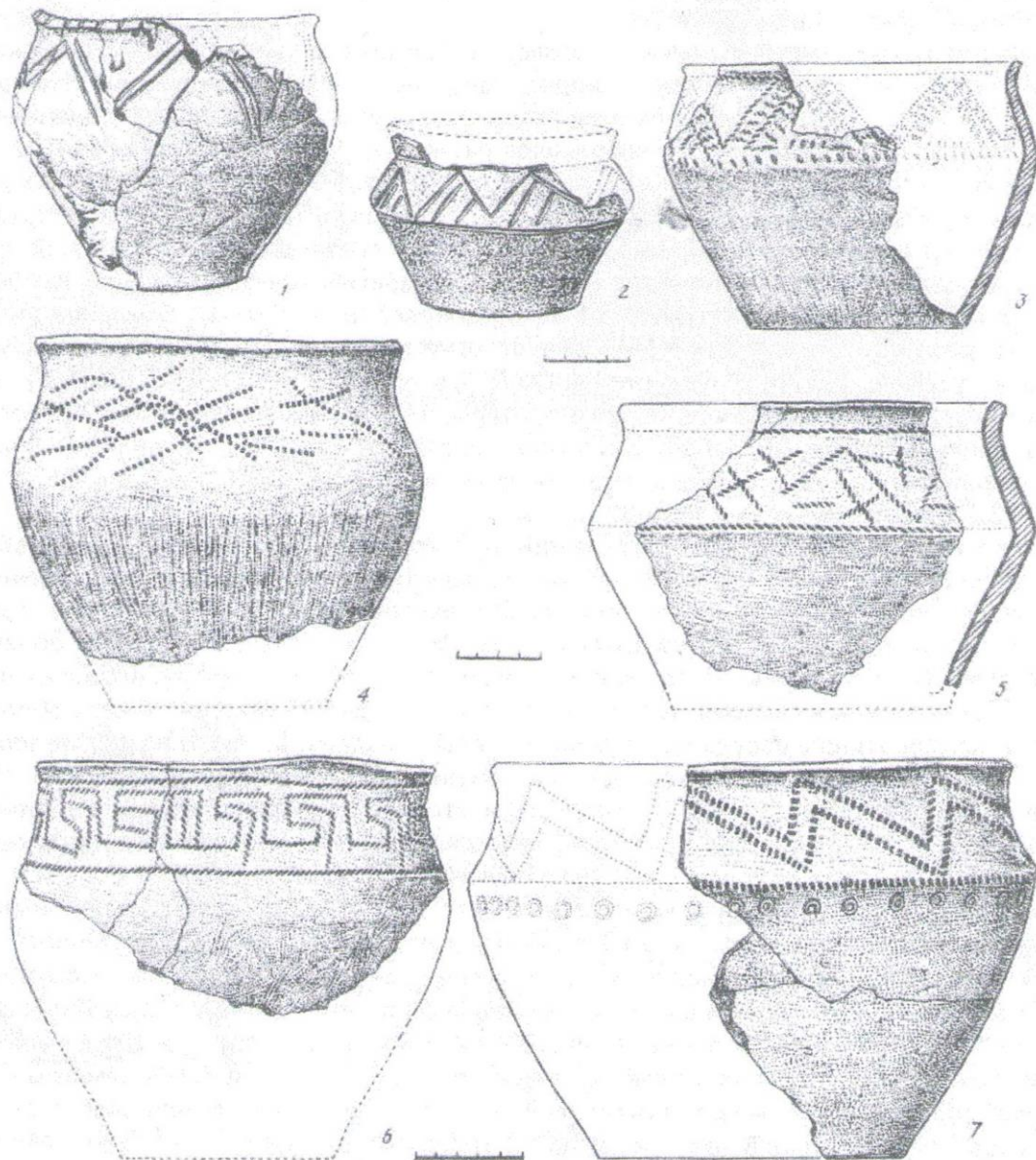

Рис.12. Гострореберний посуд (за С.С. Березанською).

Резюме

Яковенко В.І. Виробництво кераміки у носіїв зрубної культури в басейні Сіверського Дінця.

В дипломній роботі розглядаються питання пов'язані з дослідженням керамічних виробів носіїв зрубної культурно-історичної спільноти, які проживали в басейні Сіверського Дінця. Спираючись на дані багатолітніх археологічних досліджень у регіоні, зроблені висновки про основні типи і види керамічного комплексу та орнаментальні мотив, які присутні на керамічному посуді зрубників. Також зроблена спроба визначити хронологічні й етнічні прояви в різних елементах керамічного матеріалу.

Summary

Yakovenko V.I. Ceramic's production among the Srubny culture bearers in the Seversky Donets basin.

The thesis deals with issues related to the study of ceramic products of the bearers of the Srubny cultural and historical community who lived in the Seversky Donets basin. Based on the data of many years of archaeological research in the region, conclusions are drawn about the main types and types of the ceramic complex and ornamental motifs that are present on the ceramic of the srubnics tribes. An attempt was also made to determine the chronological and ethnic manifestations in different elements of ceramic material.